

ԻՅԵՅԵԾ
ՅԻԿՈՄԻ

ՍԻՆՏԱ

ԻՆՏԵՆՏ

ԻՆՏԵՆՏԻՆԻ

Կ

// ԵԿԵՅԵԾ //

Ի Գ Յ Ե

ამ წიგნში მოთავსებულია ცნობები ძველი ქართველი მშენებელი ოსტატების შესახებ, რომელთა სახელები მოხსენებულია თვით 'ძეგლთა წარწერებში, ან სხვა წერილობით წყაროებში. ქართულ ტექსტს ახლავს შემოკლებული რუსული თარგმანი.

В книге приведены сведения о старых грузинских мастерах-строителях, имена которых сохранились в надписях самих памятников или в других письменных источниках. Наряду с грузинским текстом дан сокращенный русский перевод.

შესავალი

ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია მრავალ საუკუნეს ითვლის. ამ ხნის განმავლობაში საქართველოში ურიცხვი ძველი შეიქმნა. მათი დიდი უმეტესობა შუასაუკუნეებს—ფეოდალურ ხანას—ეკუთვნის. ძველ ქართულ მწერლობასთან ერთად, ქართული ხუროთმოძღვრება ყველაზე მკაფიოდ განოსახავს ჩვენი ხალხის შემოქმედების ეროვნულ სახეს. დარჩენილ ძველთა შორის ძალიან ბევრია მაღალი მხატვრული ღირსებების მატარებელი. ამ ძველთა თანმიმდევრობითი მწკრივი ქართული ხელოვნების განვითარების რთულსა და შინაარსიან სურათს გვიხატავს, გვიჩვენებს, რომ ქართული ხელოვნება არა ერთხელ ასულა სრული მხატვრული სიმწიფის საფეხურზე.

როდესაც ჩვენი წარსულის ამ ძვირფას ნივთიერ საბუთებს ვეცნობით, არ შეიძლება მოკრძალებით არ გავიხსენოთ მათი შემქმნელნი, ის ძველი ქართველი ოსტატები, რომელნიც ათასი განსაცდელის მიუხედავად, საუკუნეთა მანძილზე შეუბღალავად ინარჩუნებდნენ თავის შესანიშნავ ხელობას. მაგრამ ვიცნობთ კი ჩვენ ამ ოსტატებს? ძალიან ცუდად. მარტო დღემდის გადარჩენილი ძეგლები ათასობით დაითვლება, ხუროთმოძღვრის სახელი კი—მხოლოდ ორი-სამი ათეულია შემონახული (ფართო საზოგადოება ამათგან მხოლოდ ერთს იცნობს: არსუკისძეს, ძველი საქართველოს უდიდესი ტაძრის—სვეტიცხოვლის — შემქმნელს).

ეს გარემოება სავსებით კანონზომიერია: შუასაუკუნეთა ტაძრები—თუმცა ყოველ მათგანს ჰყავდა ავტორი და მშენებლობის საერთო ხელმძღვანელი—მაინც იმდენად ერთი ადამიანის ნაწარმოები არ იყო, რამდენადაც კოლექტივისა. ეს სიტყვა ჩვენ შეგვიძლია გავიგოთ ვიწროდაც—როგორც ოსტატთა და „საქმის მოქმედთა“ ჯგუფი, და ბევრად უფრო ფართოდაც—როგორც ხალხი, რომლის შემოქმედებასთან შუასაუკუნეთა ხელოვნება მკიდროდ იყო დაკავშირებული, თუმცა იგი, უმეტეს წილად, ფეოდალური ზედაფენის მოთხოვნილებას ემსახურებოდა. ტაძრის აგებაში სოფ-

ლისა და ქალაქის მოსახლეობა ხშირად უშუალოდ მონაწილეობდა, მას თავისი შემოქმედებითი წვლილი შეჰქონდა მშენებლობაში. „მხატვრული ტალანტის კონცენტრაცია მხოლოდ და მხოლოდ ცალკეულ ინდივიდუმში და ამასთან დაკავშირებით მისი ჩახშობა მასაში“, რასაც მარქსი და ენგელსი აღნიშნავენ, როგორც კაპიტალიზმის ხანისთვის დამახასიათებელ მოვლენას [1], ამ დროს ჯერ კიდევ უცნობია.

„კულტურის ისტორია გვაუწყებს, რომ შუასაუკუნეებში კალათობა, ხუროთა, ხეზე მკვეთელთა და მეთუნეთა ხელოსნურმა კოლექტივებმა ისეთი საოცარი სილამაზის შენობათა აგება და ნივთების გაკეთება იცოდნენ, რომელთათვისაც ჯერ არ გადაუქარბებიათ ცალკეულა მხატვრებს. „პატარა ადამიანები“ დიდი ოსტატები იყვნენ, — აი რას გვეუბნება სიძველეთა ნაშთები მუზეუმებში და დიდებული ტაძრები ევროპის ქალაქებშიო“, წერდა მაქსიმ გორკი [2].

შუასაუკუნეთა ძეგლებს ჩვენ ძირითათად განვიხილავთ არა როგორც ხუროთმოძღვრის ინდივიდურ ნაწარმოებს, არამედ როგორც გარკვეული ეპოქის, სკოლის, სტილის ნიმუშებს. შემოქმედის გაუპიროვნებაზე ლაპარაკი არც შუასაუკუნეებში შეიძლება, მაგრამ ნამდვილად მხოლოდ რენესანსის ხანიდან ჩნდება ცალკეულ ხელოვანთა ინდივიდური შემოქმედებითი ბიოგრაფიები, ცალკეული მხატვრის დამოუკიდებელი სახე. და იმავე დროს ქრება ძველი „კოლექტიური შემოქმედება“, თავდება ხალხის წიაღიდან გამოსული ანონიმური შედეგების ხანაც.

დასავლეთ ევროპასა და მუსლიმანურ აღმოსავლეთში მაინც უფრო მეტი სახელი გადარჩა შუასაუკუნეთა ოსტატებისა, ვიდრე ჩვენში. ნაწილობრივ ეს წარწერათა დაღუპვასა და დაზიანებასაც მიეწერება¹. მაგრამ მხოლოდ ნაწილობრივ. უმეტეს წილად ქართული წარწერები არ იხსენიებს მშენებელთ. დღეს, სტილისტიკური ანალიზის საფუძველზე, უკვე შესაძლებელია იმის გარკვევა, რომ ესა თუ ის ძეგლები ერთისადაინავე ოსტატის, ან ამქრის შესრუ-

---

¹ ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის აღმოსავლეთის სარკმლის წარწერა, რომელიც ამას წინათ ამოიკითხეს, მთავრდება ასე: „...აღშენა წმიდა.. ესე საყდარი ძელითა“. გაგრძელება, სადაც თვით ხუროთმოძღვრის სახელი უნდა ყოფილიყო, აღარ ჩანს.

ლებული უნდა იყოს, მაგრამ ჩვენ არა გვაქვს არც ერთი შემთხვევა, რომ ერთისადაიმავე ხუროთმოძღვრის სახელი რამდენსამე ძეგლზე იყოს მოხსენიებული, რაც საშუალებას მოგვცემდა ოსტატის საკუთარი სახე ასე თუ ისე მთლიანად წარმოგვედგინა.

ამ წიგნში ჩვენ თავი მოვუყარეთ ძველი ქართველი ოსტატების სახელებს, რომელთაც იხსენიებს: ა) თვით ძეგლთა წარწერები, ბ) საბუთები, ან სხვა წერილობითი წყაროები. თუმცა ამ მეორე შემთხვევაში ჩვენ რეალურად ვერ წარმოვიდგენთ ვერც ხუროთმოძღვრის ოსტატობის დონეს, ვერც მის ნაწარმოებს, ჩვენ მაინც ზედმეტად არ ვცანით ეს მასალა. იგი ავსებს საერთო სურათს. ცნობების ნაწილი გამოქვეყნებული შრომებიდანაა ამოკრებილი, ნაწილი ჩვენ მიერაა მოპოვებული, ნაწილი კი ჩვენმა კოლეგებმა მოგვაწოდეს თავისი ექსპედიციების მასალებიდან [3]. ამგვარად, ეს პატარა წიგნი ერთგვარი კოლექტიური შრომის ნაყოფია.

„მშენებლობის ზოგად სახელად უძველეს ხანაში ხუროობა იყო“ [4]. ხუროობა განიყოფებოდა ქვით-ხუროობად და ხით ხუროობად. ტერმინი ხუროთმოძღვარი გვხვდება უკვე აღრიზნულ ფეოდალურ ხანის ცნობილ ლიტერატურულ ნაწარმოებში, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში, მაგრამ თვით ძეგლთა წარწერაში აღარსად არ მეორდება. იმავე სერაპიონის ცხოვრებაში იხსენიება გალატოზიც, რომელიც ქვით-ხუროს სინონიმი ჩანს: გალატოზი შუარტყლელი იყო თანაშემწე „ხელოვნებით განთქმული კაცი“^ა, ხუროთმოძღვრისა, რომელიც საგანგებოდ მოიწვიეს ახალი ეკლესიის ასაშენებლად. იმავე თხზულების მეორე ადგილას თვით ეს „ხელოვნებით განთქმული კაცი“ გალატოზადაა წოდებული, ე. ი., არსებითად, გალატოზი და ხუროთმოძღვარი აქ ერთსადაიმასვე ნიშნავს [5, გვ. 179, 180]. არის სხვა შემთხვევებიც, როცა ტაძრის მშენებლად მარტო გალატოზი იხსენიება (XI ს-ში მიქელ ხუცეს-გალატოზი დიდი გომარეთის წარწერისა; უფრო გვიან, XVII—XVIII სს-ში, ლეჩხუმის სოფ. მცხეთის ეკლესიის მშენებელი ნასყიდა გალატოზი და მარტყოფის სამრეკლოს ანგები ახვერდა). მაგრამ ოშკის X ს-ის წარწერაში, სადაც მშენებელთა შორის მოხსენიებულია 70 გალატოზი, ხურო და მქედელი, რომელიც „მარად შერებოდა“, უეჭველია, გალატოზს დღევანდელი კალატოზის მნიშვნელობა აქვს. ამასვე მიგვივითებს სახელწოდება გალატოზთ უხუცესი (შორეთი, XIV—XV სს.)

და გალატოზთა ზედამომგე (რუისი, XV ს.). ზედამდგომელი ან ზედამდგომი (სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, ოშკის წარწერა X ს-ისა), ისევე, როგორც XVII ს-ის სარქარი (ანანური), როგორც ჩანს, სამუშაოს მწარმოებელს უნდა ნიშნავდეს და არა ავტორს—ხუროთმოძღვარს. გვიანფეოდალურ ხანაში მშენებელი თავისთავს უმეტესად ოსტატს უწოდებს (ბარაკონი, მანგლისი, ვაშლოვანი და სხვ.). ამავე ხანებში, როსტომ მეფის შემდეგ, შემოდის ხმარებაში სპარსული სიტყვა სარაიდარი, რომელმაც ქართული ხუროთმოძღვარი შეცვალა [6].

ვინ იყვნენ ეს ქართველი მშენებლები, რა სოციალურ ფენას ეკუთვნოდნენ ისინი, როგორი იყო მათი უფლებრივი მდგომარეობა, ყოფაცხოვრებისა და მუშაობის პირობები?

ჩვენ ცოტა რამ ვიცით ამის შესახებ. ცნობილია, რომ დასავლეთ ევროპაში, „ქაროლინგურსა და რომანულ ეპოქებში, არქიტექტურა, ისევე, როგორც ხელოვნებისა და მეცნიერების სხვა დარგები, მხოლოდ დიდ სააბატოებში ისწავლებოდა; ხელოვანთა უმეტესობას ბენედიქტელი ბერები შეადგენდნენ“. ბერები სალოცავად მოგზაურობის დროს, ან ახალი სამონასტრო ცენტრების დაარსებისას, ავრცელებდნენ თავის სამშენებლო ცოდნა-ჩვევებს შორეულ კუთხეებშიაც კი. „გუთურ ეპოქაში პრემონტრესა და, განსაკუთრებით, სიტოს ბერები, რომელთაც ბენედიქტელი შეცვალეს, განაგრძობენ ამ ტრადიციას... მაგრამ ბერები ამ დროს უკვე კარგავენ მონოპოლიას.. და ამიერიდან ეპისკოპოსები ერისკაცთა შორის პოულობენ ოსტატებს, რომელთაც შეუძლიათ ხორცი შეასხან უდიდეს მონუმენტალურ განზრახვებს“ [10, გვ. 62, 63].

მსგავსი რამ ჩვენშიაც არის დადასტურებული. ჩვენთვის ცნობილ ოსტატთა შორის ბევრი იყო სასულიერო პირი: გიორგი ხუცი (იმერა), მიქელ ხუცეს-გალატოზი (დიდი გომარეთი), სამთავნელი ეპისკოპოსი ილარიონი, მანგლელი ეპისკოპოსი არსენ ოსტატი, ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი საბა ტუსისშვილი და სხვ.. ლიტერატურული ძეგლები მოგვითხრობს, რომ მშენებლობის ხელოვნებას იცნობდა ადრინდელი ფეოდალური ხანის გამოჩენილი სასულიერო მოღვაწე ილარიონ ქართველი, „შვილი აზნაურთა მდიდართა და წარჩინებულთა“ [11, გვ. 71, 87], რომ სერაპიონ ზარზმელიც იყო „სხუათავე თანა სათნოებათა... ფრიად შემკულ წესითა ხურობისაჲთა“ [5, გვ. 170]. ილარიონისა და სერაპიონის ცხოვ-

რების აღწერიდან ცხადია ისიც, რომ ხუროობის შესწავლა მათ მხოლოდ მონასტრებში შეეძლოთ და არა სხვაგან სადმე. როგორც ზემო ჩამოთვლიდან ვხედავთ, მშენებლობის მცოდნე სასულიერო პირთა შორის, უბრალო ხუცის გვერდით, საკმაოდ მაღალი რანგის, ზოგჯერ მაღალი სოციალური წრიდან გამოსული, პირებიც იყვნენ.

დიდ მონასტრებში, სადაც მშენებლობა ხშირად წარმოებდა და ყოველდღიური ცხოვრება-საქმიანობაც მოითხოვდა სხვადასხვა დარგის ოსტატებს, მშენებლები მუდმივ უნდა ჰყოლოდათ: იოანე და ეფთვიმე მთაწმინდელთა ცხოვრებაში, იქ, სადაც ქართველთა მონასტრის დაარსების შესახებაა საუბარი, ნათქვამია: „თვნიერ მქედელთა და ხუროთა და გალატოზთა...ესე ვითარისა ვრცელისა ლავრისა დამპყირვაჲ უღონო არსო“ [11, გვ. 13—14]. მონასტერში ნომუშავე ხელოსნები უმეტესად თვით მონასტრის ძმობის წევრი ბერები იყვნენ, მაგრამ ხელოსნებად ზოგჯერ „შეწირული“ ყმებიც ყოფილან. მცირე მონასტრები ჩვეულებრივ გარედან იწვევდნენ ისეთ ხელოსნებს, რომელთაც მუდმივი სამუშაო იქ არ ქონდათ: ხუროებს, გალატოზებს, მქედლებს და სხვ., იწვევდნენ ან სხვა მონასტრის ბერებს, ან ერისკაცსაც კი [12].

მშენებელი ოსტატები ჰყავდათ მეფეებს, მაღალ მოხელეებს, მსხვილ ფეოდალებსაც, რომლებიც (საქართველოს ისტორიის გარკვეულ საფეხურებზე მაინც) ინტენსიურ მშენებლობას აწარმოებდნენ თავის სამფლობელოებში. როცა გრიგოლ ხანძთელმა განიზრაბა ხანძთაში ქვის ეკლესიის აშენება, „გაბრიელ დიდებულმან აზნაურმან...მოსცნა კირით-ხურონი გრიგოლს“. „ჰელოსანი ვიყავ ოქროპირისა ქართლისა კათალიკოზისაო“, წერს თავის შესახებ ს. ფოკას ეკლესიის მაშენებელი ბა ვ რ ე ლ ი (XI ს.). საფიქრებელია, რომ სვეტიცხოვლის შემქმნელი არსუკისძეც დაკავშირებული იყო ქართლის კათალიკოს მელქიზედექთან. XIX ს-ის I ნახევარში სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს ჰყავდა სასახლის უფროსი ხელოსანი ბოშია ბასილაია [20] და სხვ. (რომ მეფე-მთავრებს თავის კარზე წიგნების გადამწერთა და ოქრომქედელთა მთელი დასები ყავდათ, ეს ცნობილია წერილობითი წყაროებიდან). ამ ოსტატთა შორის, ცხადია, ერისკაცებიც მრავლად ერივნენ.

საქართველოს გაერთიანების ხანაში, როცა მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად, ხელოსნური წარმოებაც დიდად განვითარდა და მშენებლობის მასშტაბებიც გაიზარდა, საქართველოში მშენე-

ბელი ხელოსნები დიდი რაოდენობით უნდა ყოფილიყვნენ: ცხადია, გალატოზები და ხუროები მარტო ბერები და ყმა-გლეხები აღარ იქნებოდნენ. მაშინაც და შემდეგაც არსებობდნენ თავისუფალი ხელოსნები, რომლებიც საკმაოდ შორს მოგზაურობდნენ ცალკეულ ფეოდალთა სამფლობელოების, სამთაფროებისა და სამეფოთა ფარგლებს გარეთაც კი. XVII—XVIII სს-ში შულავერელ ავთანდილსა და ქართლელ ნასყიდას რაქა-ლეჩხუმში ვხვდებით. XII ს-ში მხატვარი მიქელ მალაკელი სვანეთში ხატავს ეკლესიას, სვანეთშივე მუშაობს მეფის მხატვარი თევდორეც, მარტვილში გვხვდება ოპიზელი ოსტატის წარწერა, და სხვ. სწორედ ეს ცოცხალი ადამიანები აერთიანებდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების შემოქმედებითს გამოცდილებას და ქმნიდნენ დიდ ზოგად-ქართულ ხელოვნებას.

დასავლეთ ევროპაში მშენებლები, სხვა დარგის ოსტატების მსგავსად, საგანგებო კორპორაციებში—ამქრებში—იყვნენ გაერთიანებული. იქ ეს კორპორაციები შუასაუკუნეთა საქალაქო ცხოვრების ძირითადი კომპონენტია. ამქრების ფარგლებში როგორც პროფესიული, ისე უფლებრივი მხარე მკაცრად იყო რეგლამენტირებული. არსებობდა დაწერილი წესდება. ამქრებს ჰქონდათ თავისი სამლოცველოები, ჰყავდათ ამორჩეული თავისი მფარველი წმინდანი. ხელობის სწავლება გარკვეულ კანონებს ექვემდებარებოდა. საავტორო უფლება მაშინ სხვაგვარად ესმოდათ: „ეს არ იყო რაიმე ნიმუშის (პროექტის და სხვ., ვ. ბ.) მონოპოლია მისი გამომგონებლის სასარგებლოდ, არამედ მონოპოლია საქმიანობის ამა თუ იმ დარგში—კორპორაციის სასარგებლოდ“ [10, გვ. 58]. ხელობის საიდუმლოს მტკიცედ იცავდნენ ხოლმე.

ამქრების არსებობა დადასტურებულია ბიზანტიაში, აღმოსავლეთის ქვეყნებში [14,15]. ცნობილია მათი არსებობა გვიანფეოდალურ საქართველოშიაც, XIX ს-ის მანძილზედაც. ცალკეული ცნობების მიხედვით მკვლევარნი გულისხმობენ, რომ ჩვენში ამქრები ბევრად უფრო ადრეც არსებობდა, თუმცა საქართველოს სოციალური და პოლიტიკური განვითარების თავისებურებათა გამო, აქ „არ განვითარდა დამოუკიდებელი საქალაქო თვითმმართველობა, არ წარმოიშვა ე. წ. „ქალაქი-რესპუბლიკა“ [16]. ჩვენი ძეგლების დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ბევრ მათგანზე სხვადასხვა ოსტატები მუშაობდნენ ერთდროულად. უიქველია, მათ ხელმძღვანელი

საერთო ჰყავდათ, მის ხელქვეით გაერთიანებული ოსტატები კი (არა მარტო უბრალო კალატოზები, არამედ ხელოვანი, რომელიც ურთულეს სკულპტურულ კომპოზიციებსა და ჩუქურთმას ასრულებდნენ) შემთხვევით თავმოყრილი კი არ იქნებოდნენ, არამედ პროფესიული საქმიანობითა და ინტერესებით დაკავშირებულნი დიდი ხნით. ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სხვა ხელობის ოსტატების მსგავსად, მომწიფებულ შუასაუკუნეთა ხუროთმოძღვარ-მშენებლები საქართველოშიაც შეადგენდნენ გარკვეულ ხელოსნურ პროფესიულ გაერთიანებას ოსტატობის სხვადასხვა საფეხურებით, სათანადო „გამოცდებით“ და სხვ.

ცხადია ისიც, რომ ვინც არ უნდა ყოფილიყო ხუროთმოძღვარი—ყმა გლეხი, თავისუფალი ხელოსანი თუ სასულიერო პირი—მისი ხელობა საპატიოდ იყო მიჩნეული. ან კი შეიძლებოდა სხვა რამ წარმოგვედგინა ისეთ ქვეყანაში, სადაც მშენებლობას ძველისძველი ფესვები და მტკიცე ტრადიციები ჰქონდა, ან ისეთ ხანაში, როცა ტაძრის აშენება მოსახლეობის ყველა ფენას აერთიანებდა? მშენებელს ყოველთვის პატივისცემით იხსენიებენ წერილობით წყაროებში. მშენებლის წარწერა იშვიათია, მაგრამ სადაც კი არის, ყველგან თვალსაჩინო, საპატიო ადგილასაა: სვეტიცხოველზე არსუკისძე თვით მეღვინეც კათალიკოსთან ერთად იხსენიება ტაძრის უმთავრეს წარწერაში, ჩრდილოეთის ფსაღზე კი ნეორე წარწერა და საგანგებო რელიეფიცაა გამოკვეთილი ხუროთმოძღვრის ხელისა და სამშენებლო იარაღის გამოსახულებით.

ოშკის უმთავრესი წარწერა მშენებლობის ხელმძღვანელის გრიგოლის სახელითაა შედგენილი; საგანეში უმთავრეს, უფრო საზეიმო, შესასვლელის თავზე ეკლესიის მაშენებელი ერისმთავრის წარწერაა, მაგრამ მეორე, აგრეთვე მდიდრულად მორთული, შესასვლელის ტიმპანის არშია ხუროთმოძღვრის საგანგებო წარწერას აქვს დათმობილი. საფარაში ხუროთმოძღვარ ფარეზასძის წარწერას, რომელშიაც მის გარდა სხვა არაინ იხსენიება, ყველაზე თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. გვიანფეოდალურ ხანაშიაც ეს ტრადიცია არ იკარგება (სოფ. მცხეთა ლეჩხუმში, ბარაკონი, ვაშლოვანი და სხვ.). მშენებელს უფლება ჰქონდა თავისი თავი გამოექანდაკებინა კიდევ მის მიერ აგებული ტაძრის კედელზე. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში ნაამბობია, რომ ზარზმის ახალი ტაძრის აგების დროს, აღმოსავლეთის სარკმლის თავზე, მონასტრის წინამძღვარ მიქელთან

ერთად, გამოხატეს მშენებლობის ორი უმთავრესი ხელმძღვანელი [5, გვ. 180]; მუხლმოდრეკილი ხუროთმოძღვრის რელიეფია მოთავსებული მცხეთის ჯვრის გუმბათის ყელზე [7]; მშენებლები გამოქანდაკებული იყვნენ ოშკის ტაძრის კედლებზე [8] და ბევრად უფრო გვიან—ტბისის პატარა ეკლესიაზე [9]. არის სხვა მაგალითებიც¹. ყველა ამ გარემოების გათვალისწინება ზედმეტი არაა, როცა ჩვენ გვსურს წარმოვიდგინოთ ქართველ ოსტატთა მდგომარეობა შუასაუკუნეთა სოციალურ იერარქიაში.

სამშენებლო ტრადიციათა სიმტკიცეს შუასაუკუნეებში ისიც უწყობდა ხელს, რომ ესა თუ ის ხელობა ხშირად მამიდან შვილზე გადადიოდა. ხელობის მემკვიდრეობით გადაცემა ძველთაგანვეა ცნობილი და დღესაც გავრცელებულია. XIX ს-ში საქართველოში არსებობდა მშენებელ ოსტატთა მთელი ოჯახები, რომლებიც ასეთ საგვარეულო ტრადიციებს აგრძელებდა (იხ. ქვემოთ: ბერეკა-შვილები). საფარაში, რომლის მთავარი ტაძარიც ხუროთმოძღვარ ფარეზასძის აგებულია (XIII ს.), დარჩენილია ქვის რელიეფი მოხუცი კაცისა გონიოთი ხელში: წარწერის მიხედვით ეს კაცი ფარეზაა, ალბათ ხუროთმოძღვრის მამა და თვითონაც მშენებელი (იხ. ქვემოთ, ფარეზასძე). რა თქმა უნდა, მოიძებნება ბევრი სხვა მსგავსი მაგალითიც [17].

როგორ იყო განაწილებული ფუნქციები მშენებლობის დროს? უნდა გავითვალისწინოთ, რომ შრომის ისეთი განაწილება, რომელიც განსაკუთრებით XIX ს-იდან დამკვიდრდა, შუასაუკუნეებში უცნობი იყო. ის პირი, რომელიც წარწერაში აღნიშნავდა, ეს შენობა ჩემი ხელით ავაგეო, პროექტის ავტორიც იყო, მშენებლობის ხელმძღვანელიცა და ნაგებობის უმნიშვნელოვანესი ნაწილების მართლაც თავისი ხელით შექსრულებელი, თუმცა, რა თქმა უნდა, მას არა ერთი თანაშემწე და ამხანაგი ეყოლებოდა (თუ კი შენობის სიდიდე ამას მოითხოვდა. შავ მუშებზე აქ, ცხადია, არაფერს ვამბობთ). ნაგრამ მაინც გვხვდება შემთხვევები, როცა სამუშაოთა

---

¹ ზოგიერთ ავტორს გამოთქმული აქვს მცდარი მოსახრება, თითქოს მცხეთის ჯვრის ხუროთმოძღვრის სახელი მიქელ თხელი იყოს. თვით რელიეფს წარწერა არ ახლავს, მის მახლობლად მდებარე წარწერა კი (რომელშიაც „მიქელ თხელი“ ამოიკითხეს), უფრო გვიანდელია. რელიეფთან მას არავითარი კავშირი არა აქვს.

მწარმოებელი და ხუროთმოძღვარი ერთიდაიგივე პირი არ არის. ასეთი რამ ჩანს, მაგალითად, ოშკში (იხ. გრიგოლი, ოშკის მშენებელი); XVIII ს-ში ქოლაგირის ციხეს აშენებს ერთი კაცი, ხოლო პროექტი სხვისი შედგენილია (იხ. სტეფანე სარაი-დარი).

რომ ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები წინასწარ ადგენდნენ პროექტს თავისი შენობებისთვის, ეს უეჭველია. გაკერით ამის შესახებ წერილობით წყაროებშიაც გვხვდება მითითება (სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში, მაგალითად, ნათქვამია, რომ ააშენეს ეკლესია, „წინასწარ გამოსახული“ სერაპიონის მიერ). ესეც რომ არ იყოს, თვით ძეგლების გააზრება, მათი ყოველი ნაწილის ჰარმონიული შეთანხმება, დასასრულ, ტექნიკური სირთულე იმის მაჩვენებელია, რომ აქ იმპროვიზაცია შეუძლებელი იყო.

რა სახე უნდა ჰქონოდა პროექტს? საფიქრებელია, რომ არსებობდა ნახაზებიც და მოდელებიც. „წინასწარ გამოსახული“ ნახაზები უკვე ძველ აღმოსავლეთში ჰქონდათ ძველი წელთაღრიცხვის მესამე ათასწლეულშიაც. კი. კარგადაა ცნობილი შუასაუკუნეების ევროპული ნახაზებიც. „მშენებელი, რომელიც სამუშაოს ხელმძღვანელობას კისრულობდა, ადგენდა ხარჯთაღრიცხვასა და ეტრატზე შესრულებულ ნახაზებს. ასეთი ნახაზები XIII ს-იდან გვაქვს (ვილარ დე ონეკურის პროექტის ალბომი;...გენტის კოშკის პროექტი; კლერმონის კათედრალის პორტალის პროექტი; 22 ნახაზი, დაცული სტრასბურგის კათედრალში). მუშაობის პროცესში ხუროთმოძღვარი ჩვეულებრივ თვითონვე ასრულებდა ნამდვილი სიდიდის ნახაზებს ან თიხაზე, ან გარანდულ ფიცარზე, ან კედელზე, ან ფიქალზე“ [10, გვ. 65]. ნახაზები გავრცელებული იყო ბიზანტიაში და მუსლიმანურ აღმოსავლეთში: XVI ს-ის უზბეკური ნახაზები უკვე იმდენად შემუშავებულია, რომ ხანგრძლივი ტრადიციის არსებობას მოწმობს [18].

საქართველოში, ამ მხრივ, ძალიან მცირე მასალაა დარჩენილი. ყველაზე ძველი ნახაზები, რომლებიც შესწავლილია, XVIII ს-ის დასაწყისს—1720 წელს—მიეკუთვნება: ეს არის დავით გარეჯის მონასტრის ორი კოშკის პროექტი (ფასადთა ორთოგონალები) სათანადო განმარტებითი ტექსტით. მეორე პროექტი—ქოლაგირის ციხის გეგმის ნახაზები—იმავე საუკუნის ოთხმოციანი-ოთხმოცდაათიანი წლებითაა დათარიღებული [19]. ამ პროექტთა განხილვა

გვიჩვენებს, რომ ნახაზებში მოცემული იყო მხოლოდ მეტ-ნაკლებად დეტალური სქემა, ასაგები შენობის ძირითადი იდეა, უმთავრესი ზომები. სხვა ყველაფერი ან განმარტებით ტექსტში იყო მითითებული, ან თვით საბუშაოთა მწარმოებელს უნდა დაედგინა და დაეზუსტებინა მშენებლობის პროცესში. მარტო ამ ორიოდ, შემთხვევით გადარჩენილი, პროექტის მიხედვით, ძნელია განზოგადებული დასკვნების გაკეთება, მაგრამ შესაძლებელია, ასეთივე იყო უფრო ადრინდელი პროექტებიც, ყოველ შემთხვევაში, ნაკლებ მნიშვნელოვანი შენობებისა მაინც. დიდი ტაძრების აგებისას, რა თქმა უნდა, მარტო შენობის ზოგად მონახაზს ვერ დასჯერდებოდნენ, იქ აუცილებელი იყო დეტალების გამოხაზვა, ალბათ იმავე მეთოდებით, რომლებიც დასავლეთ ევროპაში იყო გავრცელებული.

ჩვენ არ დავგრჩენია არც მოდელის სახის პროექტები. მაგრამ მოდელებს რომ იცნობდნენ და მათი გაკეთებაც შეეძლოთ, ამას გვიჩვენებს ის მოდელები, რომლებსაც ეკლესიების საბურავის კეხზე ათავსებდნენ, აგრეთვე დახატული მოდელები ქტიტორთა (მაშენებელ მეფეთა, ფეოდალთა ან სხვა პირთა) ხელში ფრესკებზე.

უქვევლია, შენებას იწყებდნენ მას შემდეგ, რაც წარდგენილ პროექტს დაამტკიცებდა შემკვეთი—მეფე, კათალიკოსი, ეპისკოპოსი, ფეოდალი ან მონასტრის წინამძღვარი.

დასავლეთ ევროპაში ცნობილია, რომ მუშაობის დაწყებამდის ოსტატებთან წერილობითი ხელშეკრულება იდებოდა. მსგავსი რამ ჩვენშიაც უნდა ყოფილიყო. მოწვეულ ხელოსანთან, მით უფრო, თავისუფალ ხელოსანთან, პირობების წინასწარ წერილობით გაფორმება სავსებით ბუნებრივია. ძველ ქართულ საბუთებში, როგორც ცნობილია, ბევრია სხვადასხვა შემთხვევათა გამო დადებული „პირობის წიგნებიც“. სამწუხაროდ, XIX ს-ზე ადრე მათ შორის არ ჩანს მშენებლობის გამო შეკრული პირობა. მაგრამ XIX ს-ის დასაწყისის საბუთის მიხედვით შეიძლება წარმოვიდგინოთ ანალოგიური საბუთების არსებობა უფრო ადრეც. XIX ს-ის საბუთებში ოსტატთა მუშაობისა და შრომის ანაზღაურების პირობები საკმაოდ დაწვრილებითაა აღნუსხული. ჩანს, რომ ანაზღაურება ხდებოდა არა მარტო ფულით, არამედ ნატურითაც (ნატურით ანაზღაურებას

წინა ხანებში უფრო მეტი ადგილიც უნდა სჭეროდა). აი 1810 წლის ერთი საბუთი:

„ქ. მე, თავადმა მანუჩარ მდივან თუმანოვმა ეს წიგნი მოგეცი შენ, სტეფანა კალატოზს, ასე რომ შენ წმინდის დავით გარეჯის უდაბნოში სამუშაოთ გაგისტუმრე, რომ იქ კოშკზე და გალავანზე იმუშაო შენის შეგირდით და სამუშაოთ შენ შენის შაგირდით დღეში რვა აბაზი თეთრი ფული მოგცე და შენი სმაქაძეა ც უდაბნოში ჩვენი იყო ს. რამთენი დღეც რომ იქ დაჰყო, კვირესა და უქმეს გარდა, თუნდა ან უნასალოს მიზეზით და ან სხვა მიზეზით მოგაცდინონ მუშაობას, მაშინაც შენი სამუშაო მთლივ მოგცე და თუმან-ნახევეარი ც ხალათათ მოგცე და ახლა ამ თავით მოგეცი შენის ხელფასის ანგარიშში ორი თუმანი თეთრი ფული. ღთით, იქი-დამ რომ მოხვალ. რამთენის დღის სამუშაოსაც მოსაცემს ვიქნები, იმ ორის თუმნით შეგისრულე და მოგცემ. ღმერთ-მან გაშროს, თუ წასვლა-მოსვლაზედ მტრისაგან შენ დას-ტყვევდე, მე დაგიხსნა. ეს არის ჩვენი პირობა...“ [21].

სხვა საბუთებში საგანგებოდაა აღნიშნული მშენებელთა პასუხისმგებლობა ნაშენის ხარისხისათვის.

„აღსრულებისაებრ ამ ხიდის შენობისა უნდა იქმნას შემოწმებული... შემოწმებიდან შემდგომად სამს თვეზედ უნდა კიდევ მოხდეს აგრეთვე შემოწმება, თუ ამ შემთხვევაში გამოჩნდების კიდევ საფუძვლიანი ვნება, გარდა ფიცრების წახდენისა, რომელიც მოხუდება გავლა გამოვლისაგან, მაშინ ჩვენ ვალდებულნი ვართ დაუყოვნებლივ გავაკეთოთ, და შემდგომ დაბოლოებითის შემოწმებისა უნდა მივიღოთ დანაშთენი ფულიცაო“, ნათქვამია „შეკრულობის წერილში“, რომელიც მეტეხის ხიდის აღმდგენელმა ხურობენა მისცეს „უფალს ინჟენერ პოლკოვნიკს სონინს“ (XIX ს-ის 40-იანი წლების დასაწყისი) [22]. „უკეთუ ხუთის წლის განმავლობაში ევნოს რამე ამ ჩემს აღშენებულს სამრეკლოს, ანუ გასქდეს, ანუ დაირღვეს, მე ვიყო პასუხისმგებელი და მე ჩემის საკუთარი ხარჯით განვაახლო და თქვენგან არა ვითხოვორა სასყიდელიო“ [23], წერს თავის ხელწერილში ქვათახევის სამრეკლოს მშენებელი 1872 წელს.

თავისი ნახელავისათვის პასუხისმგებლობის გრძობა დიდად ახასიათებს შუასაუკუნეთა ყოველ ხელოსანს—ოქრომქედელი იქნება

იგი, მხატვარი თუ მშენებელი. ხარისხის სათანადო დონეს მკაცრად ადევნებდნენ თვალს ხელოსანთა ორგანიზაციებიც, რადგანაც კონკურენციის პირობებში ეს არა მარტო სახელისა და პატივის საქმე იყო. „მუშაობა უნდა იწარმოოს ყოველის ერთგულებითა და სიფრთხილითა“, აღნიშნულია ერთ ძველ ხელშეკრულებაში [22]. და მართლაც, ერთგულების უქონლობას ვერ დავწამებთ ჩვენი ძველი ხელოვნების ვერცერთი დარგის ოსტატებს. საუკუნეთა მანძილზე ოსტატთა მრავალი თაობა არა მარტო აგროვებდა, აღრმავებდა და ავითარებდა პროფესიულ ცოდნას, არამედ აგრეთვე მემკვიდრეობით უანდერძებდა ერთმანეთს, როგორც წმინდათა-წმინდას, თავისი საქმის უსაზღვრო სიყვარულს: ამ ღრმა, მხურვალე სიყვარულისა, შემოქმედებითი გატაცებისა და რწმენის გარეშე, რა თქმა უნდა, ვერ შეიქმნებოდა ჩვენი ძველი ხელოვნების ის შესანიშნავი ძეგლები, რომელნიც დღესაც კი, მრავალი ასეული წლის შემდეგ, როდესაც მათი შემქმნელი ისტორიული ვითარება დიდი ხანია წარსულს ჩაბარდა, ინარჩუნებენ თავის უქცნობ სილამაზესა და შთაშავონებელ ძალას.

❧

შენიშვნები

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Неманкая идеология. Парт-издат, 1934, გვ. 380.
2. М. Горький. О литературе, Статьи и речи, 1928—1936. М., 1937, გვ. 34.
3. ცნობები მომწოდეს ლ. რჩელიშვილმა, ვ. ცინცაძემ, პ. ზაქარაიამ, გ. ცქიტიშვილმა.
4. ივ. ჯავახიშვილი. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში. თბ., 1946, გვ. 139.
5. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ნაკვ. პირველი, პროფ. კორნ. კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით. ტფ., 1935.
6. „ხოლო როსტომ კელისუფალთა უწოდა:...ხუროთმოძღვარს—სარაიდარი...“: ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბ., 1941, გვ. 23.
7. Г. Чубинашвили. Памятники тина Джвари. Тб., 1948, გვ. 148.
8. Е. Такашвили. Археологическая экспедиция 1917 г. в южные районы Грузии. Тб., 1953, გვ. 51, 65.
9. ირ. ციციშვილი. ძველი საქართველოს ხუროთმოძღვრები: დროშა, 1952, № 4, გვ. 13.
10. С. Enlart. Manuel d'archéologie française. Première partie. Architecture. I. Architecture religieuse. P., 1902.
11. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი ალაპებით. თბ., 1901.
12. შ. მესხია. ხელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხისათვის X—XII სს. ქართულ მონასტრებში: მიმოხილველი, I, 1940.
13. ცხორებაა გრიგოლ ხანძთელი საე. ნ. მარის გამოცემა. СПб., 1911, გვ. იდ.
14. Б. А. ~~Васильев~~ Ремесло древней Руси. М., 1948.

15. С. А. Егн а з а р о в. Исследования по истории учреждений в Закавказьи, ч. II. Городские цехи. Казань, 1891.

16. შ. მესხია. საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან: მიმომხილველი, II, 1951, გვ. 106.

17. ს. ა. ტუჩკოვის წიგნში (Записки С. А. Тучкова, СПб. 1908, გვ. 190) არის ასეთი აღვლილი: გენერალმა კ. ფ. კნორინგმა, რომელიც 1802 წლის ბოლომდის იყო კავკასიის მთავარმმართველად, დაავალა ტუჩკოვს აეშენებინა ქვის სახლი თავისთვის და სახელმწიფო დაწესებულებებისათვის.

„Сие довольно огромное строение в несколько месяцев окончено было грузинскими мастерами и рабочими...Надобно сказать, что грузины имеют много искусных каменьщиков, штукатуров и каменотесов...А то обыкновение, что потомство ремесленников никогда не выходит из своего состояния, способствовало их усовершенствованию“.

18. Н. Б а к л а н о в. Чертежи узбекского мастера XVI в.: Материалы по истории архитектуры народов СССР, 1944, вып. 4. იხ. აგრეთვე G. Downey. Byzantine architects: Byzantion, XVIII, 1948 (კოსტანტინე როდოსელის ცნობა ნახაზების არსებობის შესახებ X ს-ში).

19. ვახტანგ ბერიძე. XVIII ს-ის ქართველ ხუროთმოძღვართა ნახაზები: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-B, 1947.

20. იონა მეუნარგია. სამეგრელო დავით დადიანის დროს. თბ., 1939, გვ. 63.

21. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. წიგნი I. მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერიძენი შვილმა. თბ., 1938, გვ. 295—296.

22. „შეკრულობის წერილი“, რომელსაც 1843 წ. აძლევენ „ტფილისის მცხოვრებელნი სახელმწიფო ყმანი ხუროების უსტაბაში გიორგი ივანოვი და ხუროები თევდორე არჩევაძე, ზაზა არჯევანიძე, სტეფანე მღებრიშვილი და ნასყიდა ლარიბოვი...უფალს იწყენერ პოლკოვნიკს სონინს“ („მას ზედა რომელ ჩვენ ვეკვრით, რათა აღვაშენოთ მტკუარზე ხის ხიდი, თათრის მეჩეთთან...“). ინახება ცენტრალურ საარქივო სამმართველოში, ფ. 160. № 115.

23. საბუთი Ad. 2170 საქართვე. სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებისა.

ძველი ქართული სურათობდგურები

ავთანდილ შულავრელი—XVIII ს-ის ოსტატი. რომელმაც ააშენა ე. წ. ბარაკონის ღვთისმშობლის ტაძარი სოფ. წესთან, რაჭაში (ამბროლაურის რაიონი, რიონის ღეობა). მისი სახელი მოხსენებულია აღმოსავლეთის ფასადის წარწერაში: „ა ვ ი ს ი ო ს ტ ა ტ ი შ უ ლ ა ვ რ ე ლ ი ა ვ თ ა ნ დ ი ლ . ვ ი ნ ც ნ ა ს ო თ ზ ე ნ დ ო ბ ა ბ ძ ა ნ თ “ . მეორე წარწერის მიხედვით, ძველი 1753 წლით თარიღდება. ოსტატი, რომლის შესახებაც სხვა ცნობები არ მოგვეპოვება, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოდან უნდა ყოფილიყო. მის მიერ რაჭის ერისთვის როსტომის ბრძანებით აგებული ტაძარი—ძველი ქართული გუმბათოვანი ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი უკანასკნელი მნიშვნელოვანი ნიმუშია. აშკარაა მშენებელთა პრეტენზია: მათ სურდათ უკეთეს ეპოქათა „დიდ ხუროთმოძღვრებას“ გასწორებოდნენ. საერთო სახით წენობა XII—XIII ს-თა ეკლესიებს უახლოვდება. ოსტატს იგი მრავალრიცხოვანი ჩუქურთმებით შეუძკია, მას აღუდგენია ფასადთა კომპოზიციის ზოგიერთი ძველი, უკვე მივიწყებული, ელემენტი (მაგ. აღმოსავლეთის ფასადის ნიშები). ეს ელემენტები და მორთულობა არქიტექტურასთან ორგანული კავშირის გარეშეა დახვავებული. ავთანდილის შემოქმედება ეკლექტიკურია, იგი იმ ეპოქის დამახასიათებელ პროდუქტად წარმოადგენს, როცა მრავალსაუკუნოვანი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება უკვე ნიადაგგამოცლილი იყო და თავის ბუნებრივ აღსასრულს უახლოვდებოდა.

გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VII, 1933. გვ. 248.

ავრელი აქოლისი—„მხატვართ-უბუცესი და ხუროთმოძღვარი“, რომელიც მოხსენებულია 1939 წელს სამთავროს ნეკროპოლის რაიონში ნაპოვნ ბერძნულ ეპიტაფიაში. წარწერის შინაარსი ასეთია: „აქ განისვენებს მხატვართ-უბუცესი და ხუროთმოძღვარი ავრელი აქოლისი. ჩემი მეუღლითურთ, ბევრაზურიათურთ, ეთხოვ მეგობრებსა და გამვლელებს ყური უგდონ [.], რათა არაეინ და[ახიანოს?...თუ] ვინმე [გაბედავს დასაფლავებას] ჩვენთან ერთად, ან ჩვენი ტომისაგანი ან სხვა უცხოელი, პასუხს აგებს თავისი აღდგომის დროს“. ს. ყაუხჩიშვილი, რომელმაც გამოსცა და გამოიკვლია წარწერა, ჩვენი წელთაღრიცხვის IV ს-ით ათარი-

ლებს მას (დამწერლობის ხასიათით, ტექსტის ენობრივი ფორმებითა და შინაარსით). მისივე დასკვნით, ტერმინი „მხატვართ-უხუცესი“ („არქიზოგრაფოს“) „ბერძნულ სამწერლო ძეგლებში არ გვხვდება, არც ძველ ბერძნულში, არც ბიზანტიურში XII საუკუნემდე... იმიტომ, რომ ამ ტერმინით გამოსახატავი ცნება ბერძნულ სინამდვილეში არ არსებობდა... ეს ბერძნული ტერმინი ადგილობრივი საკიროებისათვის არის სპეციალურად შექმნილი მცხეთაში არსებული თანამდებობის პირის („მხატვართ-უხუცესის“) გამოსახატავად. ჯამასადამე, აზრელი აქოლისი მცხეთაში შემთხვევით მოხვედრილი პირი კი არ უნდა იყოს, არამედ ადგილობრივ მუდმივად მომუშავე... თუნდაც რომ დავუშვათ, რომ აქოლისი საბერძნეთიდან ჩამოსული ოსტატია და არა მკვიდრი ქართველი, რომაული სახელის მატარებელი, მაინც იგი ჩანს ისეთ პირად, რომელიც მცხეთაში დამკვიდრებულა, ადგილობრივ დაოჯახებულა და მხატვართ-უხუცესისა და ხუროთმოძღვრის მაღალი თანამდებობა სკერია“.

IV ს-ში ამგვარი თანამდებობის არსებობა, რა თქმა უნდა, ბევრის მთქმელია საქართველოს იმდროინდელი მხატვრული და ხუროთმოძღვრული კულტურის შესახებ.

ს ი მ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი. მცხეთა-სამთავროს ახლად-მოჩენილი ბერძნული წარწერა: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 6, 1943.

ამონა—ხ ა ნ ძ თ ი ს ეკლესიის მაშენებელი. ცხოვრობდა X ს-ის პირველ ნახევარში. მოხსენებულია გ რ ი გ ო ლ ხ ა ნ ძ თ ე ლ ი ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა შ ი. მისი ხელმძღვანელობით აუგიათ ხანძთის მეორე ეკლესია, რომელიც „გურგენ კურაპალატის ძემან... აშოტ ერისთავთა ერისთავმან“ დაიწყო (ეს აშოტი, კუხად წოდებული, 896 წლიდან 918 წლამდე იყო ერისთავთ-ერისთავად). ამ დროს ხანძთის წინამძღვარი იყო მამაი არსენი. „ამისითა განზრახვითა იქმნა დაწყებაჲ ახლისა მის და შუენიერისა ეკლესიისაჲ ფიცხელსა მას კლდესა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქვითა-კირითა მყარითა მრავალთა ჟამთა დაავაკეს“. ეს იმდენად რთული საქმე ყოფილა, რომ ამ ადგილის „შემზადება“ (დავაკება, ბაქნის ამოშენება ეკლესიის ასაგებად) ისე მიუჩნევიათ, თითქოს მთელი მშენებლობა დაესრულებინოსთ („ესრმ შეპრაცხეს შემზადებაჲ ადგილისა მის, ვითარმცა სრულიად აღეშენა“). შემდეგ ნათქვამია, რომ „აკურთხა ქრისტემან ამონა სიბრძნით სრულიად მაშენებელი და შემწენი ყოველნი, რომელთაგან კეთილად განემარჯვებოდა შსნებაჲ

მის“. დიდად გაძნელებულა საშენი მასალის მოზიდვა: ქვა და კირი „ფრიალ შორით მოაქუნდა ძნელთა ნათ გზათა კაცთა ზურგითა“. ამ მასალას ყიდულობდნენ და ამის გამო ყველაფერი სასწორით იწონებოდაო. ეკლესიის აგება დამთავრებულია აშოტის ძმისწულის გურგენ ერისთავთ-ერისთვის (918—941) დროს.

როგორი იყო ამონას მიერ აგებული ეკლესია? პასუხი დამოკიდებულია იმაზე, თუ რომელ ადგილს მივიჩნევთ ხანძთად. ხანძთა, სამხრეთ საქართველოს ერთი უმნიშვნელოვანესი სამონასტრო ცენტრთაგანი, გვიან ფეოდალური ხანაში, ამ კუთხეში თურქების დამკვიდრების შემდეგ, დაცარიელდა. ხალხში დაიკარგა თვით მისი სახელიც კი, ასე რომ ხანძთის ადგილმდებარეობა თავიდან გახდა საძიებელი და დასადგენი. ბოლო დრომდის ხანძთად, ნიკო მარის თანახმად (იხ. მისი *Клещевник поселил в Шавштию и Кларджукую*, გვ. 124—131), მიჩნეული იყო შედარებით მცირე ზომის ბაზილიკური ეკლესია, აგებული მაღალი ციციბო კლდის საფეხურზე, სოფ. ფორთის ჩრდილოეთით (მდ. იმერხევის მიდამოებში, მდ. კარჩხალის ხეობაში. ამ ეკლესიას ადგილობრივ უწოდებენ „ნუკა-საყდარს“). პ. ინგოროყვამ (იხ. მისი „გიორგი მერჩულე“, 1954, გვ. 311—314, 318—322) დაასაბუთა, რომ ხანძთა დღევანდელი ფორთაა, ე. ი. ის, რაც ნ. მარს შატბერდად მიაჩნდა. ფორთის ტაძარი გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი ნაგებობაა, ვიდრე ნუკა-საყდარი, ე. ი. მარისეული ხანძთა. თავისი გეგმით (სწორკუთხედი, რომლის ფარგლებშიაცაა მოქცეული საკურთხეველის აფსიდი; ტაძრის შიგნით მკათიოდ გამოყოფილი მაღალი ჯვაროვანი შუა სივრცე და უფრო დაბალი ნაწილები კუთხეებში, ჯვრის მკლავებს შორის; ორი თავისუფლად მდგომი გუმბათქვეშა ბურჯი; ბოძების კიდევ ერთი წყვილი დასაველეთის მკლავში და სხვ.), გარეგანი მასებით, პროპორციით, ფორთის ტაძარი შუალედ საფეხურზე დგას ადრინდელი ფეოდალური ხანისა და XI—XIII სს. ქართულ ხუროთმოძღვრებას შორის. დიდად საყურადღებოა ფასადთა მორთულობის დეკორატიული ელემენტებიც: გუმბათის ყელის დეკორატიული თალები და ხერხულა კარნიზი, რომლის გამოც გუმბათის საბურავს ნახევრად დაკეცილი ქოლგის სახე აქვს, სარკმლების სათაურები და სხვ.. ჩუქურთმა და გრეხილი ჯერ კიდევ არ არის. თუ ამონა სწორედ ამ ტაძრის მშენებელია (ეს კი სარწმუნო ჩანს), მაშინ იგი მხატვრული ნიჭით დაჯილდოებულ და თავისი დროისთვის მოწინავე ხუროთმოძღვრად შეგვიძლია მივიჩნიოთ.

Н. Марр. Дневник поездки в Шавшю и Кларджю. СПб., 1911, გვ. 124—131. 2. პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 311—314, 318—322.

არსენ ოსტატი—მანგლელი ეპისკოპოსი, ცხოვრობდა XVII ს-ის მეორე ნახევარში. მოხსენებულია მანგლისის ტაძრის გაღვაწევაში ჩატანებულ წარწერაში: „ღმერთო, შეიწყალე ამისი ამშენებელი მანგლელი ეფისკოპოზი არსენ ოსტატი, თებერ კრონიკს ტნე“ (=1667 წელს). ე. თაყაიშვილის აზრით, ოსენის აშენებული უნდა ყოფილიყო გაღვაწევაში შესასვლელი ბქე.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913, გვ. 140.

არსუკისძე—შესანიშნავი ხუროთმოძღვარი, ცხოვრობდა XI ს-ის პირველ ნახევარში. შუასაუკუნეთა უდიდეს ქართული ტაძრის—სვეტიცხოვლის—შემქმნელი. გარდაიცვალა 1029 წელს. მისი სახელი მოხსენებულია ტაძრის ორ წარწერაში: ა) აღმოსავლეთის ფასადზე, შუა თალის ქვემოთ, მედალიონებში: „ადიდენ ღმერთმან ქრისტეს მიერ მელქიზედეკ ქართლისა კათალიკოზი, ამენ. აღეშენა ესე წმიდა ეკლესიაჲ ქელითა გლახაკისა მონისა მათისა არსუკისძისაჲთა. ღმერთმან განუსუენესულსა მისსაჲ; ბ) ჩრდილოეთით, აგრეთვე მთავარი სარკმლის ზემოთ, ორ ქვაზე, რომელთა შორის ჩასმულია მესამე ქვა ხელისა და გონიოს რელიეფით: „ქელი მონისა არსუკისძისაჲ. შეუნდევთ“ (აღ-

წარწერა
სვეტიცხოვლის
ჩრდილოეთის
ფასადზე

სურ. 1. არსუკისძის წარწერა სვეტიცხოვლის ჩრდილოეთის ფასადზე
ბათ ამ რელიეფმა წარმოშვა ცნობილი ლეგენდა იმის შესახებ, რომ სვეტიცხოვლის ოსტატმა აჯობა თავის მასწავლებელს და ამის გამო მას ხელი მოჰკვეთეს: „ხეკორძულას წყალი მისვამს, მცხეთა ისე ამიგია, დანიჭირეს, ხელი მომჭრეს, რატომ კარგი აგიგიაო“. დარჩენილია ლექსის სხვა ვარიანტებიც).

ისტორიკოსმა ლ. მუსხელიშვილმა განოარკვია, რომ არსუკისძეს სვეტიცხოვლის აგება დაუწყია 1010 წელს, მელქიზედეკ კა-

თალიკოზის ტახტზე ასვლისთანავე. მშენებლობა 1029 წელს დამთავრდა და, როგორც წარწერებიდან ჩანს („განუსუენე სულსა მისსაო“), იმავე წელს გარდაცვლილა თვით ხუროთმოძღვარიც. უეჭველია, რომ არსუკისემ გამოიყენა ძველი (V—VI საუკუნეების) სვეტიცხოვლის ცალკეული ნაწილები და ფრაგმენტები, მაგრამ, არსებითად, მან სრულიად ახალი, დამოუკიდებელი, ნაწარმოები შექმნა. სვეტიცხოველი ორგანულად უკავშირდება ქართული ხუროთმოძღვრების მთელ წინა განვითარებას: მისი გეგმა წაგრძელებული სწორკუთხედიანია, ოთხი თავისუფალი გუმბათქვეშა ბურჯით; გარე მასები—ჯვრის ბეჭდების მძლავრი სათეხურებისგან შედგება; მკლავების შეჯვარედინების ადგილას აღმართულია შალაყელიანი გუმბათი; ფასადები მოსართავად გამოყენებულია დეკორატიული თაღების განვითარებული სისტემა და სარკმელთა საპირეები. სავსებით განვითარებული ხასიათისაა მდიდარი, მრავალფეროვანი ჩუქურთმებიც, რომელთაგანაც დღემდის მხოლოდ ნაწილმა მოაღწია. მაგრამ ყველა ეს ფორმა და მოტივი, რომლებიც საუკუნეთა მანძილზე მუშავდებოდა, არსუკისძის ნაწარმოებში მანამდის არნახული მასშტაბითაა ხორცილსხმული.

სვეტიცხოვლის საერთო პროპორციები, მისი გარეგანი მასების ჰარმონიული წყობა, გრანდიოზული შინაგანი სივრცე, ფასადების კომპოზიცია, მრავალფეროვანი მორთულობის გააზრებული სისტემა, რთულ ტექნიკურ ამოცანათა დაძლევა მოწმობს როგორც მთელი იმდროინდელი ქართული ხუროთმოძღვრების სრულ მხატვრულ მომწიფებას, ისე თვით არქიტექტორის შესანიშნავ მხატვრულ ნიჭს, დიდ პრაქტიკულ გამოცდილებასა და ოსტატობას. არსუკისძის ნაწარმოებს შუასაუკუნეთა ქართული არქიტექტურის ისტორიაში საეტაპო ძეგლის წინიშენლობა აქვს: ქუთაისის ბაგრატიის ტაძარსა და ალავერდის კათედრალთან ერთად, სვეტიცხოველი ნომწიფებული ფეოდალიზმის დროინდელი სტილის საბოლოოდ დამამკვიდრებელი ნაწარმოებია.

არსუკისძის ნაგებობამ დროთა განმავლობაში რამდენადმე იცვალა სახე: გუმბათის ყელი და კედლების ზოგიერთი ნაწილი XV—XVII სს-თა შეკეთების დროინდელია. XV ს-ში შენობა ნაწილობრივ შიგნითაც გადააკეთეს.

საფიქრებელია, რომ არსუკისძევე უნდა იყოს ტაძრის დასავლეთით მდებარე კარიბჭის მშენებელი: კარიბჭისა და ტაძრის ერთდროულობა ექვს არ იწვევს.

1. თ. ქორდანიია. ქრონიკები, 1, 1892, გვ. 175 (ქორდანიას სწორად არ ქონდა ამოკითხული წარწერები დავერც ხუროთმოძღვრის სახელს კითხულობდა მართებულად. აღმოსავლეთის ფასადის წარწერაში მან წაიკითხა: „აღეშენა ესე წმიდა ეკლესია ჳელითა ბესიკისა“, ხოლო ჩრდილოეთისაში: „ჳელი მონისა არს კოსტანტინესი, რათა შეუნდოთ“). 2. ს. კაკაბაძე. როდის არის აშენებული სვეტიცხოვლის ტაძარი?: საისტორიო კრებული, 1, 99 (ს. კაკაბაძემ პირველმა ამოიკითხა ხუროთმოძღვრის გვარი: „ამ წარწერებიდან ირკვევა, რომ მცხეთის ტაძრის აღმაშენებელი არის მეღქისედეკ კათალიკოზი, ხუროთმოძღვარი კიდეც არსაკისძე“). 3. ნ. ბერძენიშვილი. მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა: საქ. მუზეუმის მოამბე, VI, 1931; 4. ლ. მუსხელიშვილი. მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მეღქიზედეკ კათალიკოსის ანდერძთან: ქართული ხელოვნება, 1, 1942, გვ. 136—137 (ლ. მუსხელიშვილმა პირველმა წაიკითხა „არსუკისძე“: „რადგანაც მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატთანე დაჲინებით ასახელებს „არსუკს“, ხოლო არც აქ, არც სხვა ქართულ წყაროებში სახელი „არსაკ“ ცნობილი არაა და თანაც ჯერ კიდევ საკითხავია ამ ორი სხვადასხვა ფორმის იგივეობა ... ამიტომ, ჩემის აზრით, მცხეთის წარწერაში ეს სახელი ზემომოყვანილი ფორმით უნდა გავხსნათ“).

ახვერდა—მარტყოფის მონასტრის სამრეკლოს მაშენებელი კალატოზი. სამრეკლოს სამხრეთის კედლის წარწერაში ნათქვამია: „აშენდა სამრეკლო ესე ჳელითა კალატოზისა ახვერდასითა, შენდობა უთხარით“. ჩრდილოეთის კედლის წარწერის თანახმად, სამრეკლო 1699 წელს აშენებულა მარტყოფის „საჳეთმჳყრობელის“, „ქისიყის მოურავის შვილის ზაქარია ენდრონიკაშვილის“, ბრძანებით.

Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, 2e livraison, premier rapport, გვ. 55, SPb., 1850.

ბავრელი—XI ს-ის ოსტატი, ს. ფოკას ეკლესიის (ჯავახეთში, ბოგდანოვკის რაიონში) მაშენებელი. სახელის მიხედვით, თვითონაც ჯავახელი უნდა ყოფილიყო, სოფ. ბავრიდან. ეკლესიის

სამხრეთის კედელზე ამოკვეთილ წარწერაში იგი ამბობს: „სახელითა ღმრთისაჲთა, მე ბაერელი ღირს ვიქმენ შენებისა. წმიდაჲსა ამის ეკლესიისა. საფუძველი დაიდვა. მე თანა დავშუერ ქელოსანი ვიყავ ოქროპირისა. ქართლისა კათალიკოზისა“. შენობის აგება, აქ მოხსენებული ოქროპირ კათალიკოზის მღვდელთმთავრობის წლების მიხედვით, 1031—1053 წლებს შუა ექცევა. ბაერელის ნაწარმოები—ერთნავიანი ეკლესიაა, XI ს-ისათვის დამახასიათებელი მდიდარი და მაღალხარისხოვანი მორთულობით. ეს ჯავახეთის საუკეთესო ხუროთმოძღვრული ძეგლია კუმურდოს შემდეგ. ოსტატი, უქვევლია, თავისი დროის მოწინავე მხატვრულ მიღწევათა დონეზე იდგა.

ნ. ბერძენი შვილი. მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა: საქართვე. მუზეუმის მოამბე, VI, 1931, გვ. 258.

ბერეკაშვილები—ქართველი ოსტატები ქუთაისის რაიონის სოფ. კურსებიდან. წარწერებით დადასტურებულია მათ მიერ რამდენიმე ეკლესიის აშენება დასავლეთ საქართველოში XIX საუკუნის სამოციანი წლებიდან. ცნობილია სახელები ლევან, მოსე, ისიდორე, კალისტრატე და იოსებ ბერეკაშვილებისა. დღემდის დარჩენილია იოსებ ბერეკაშვილის მიერ აშენებული ეკლესია სოფ. ნაგარევეში, ისიდორეს მიერ აშენებული ეკლესია სოფ. გოდოგანში (ორივე ქუთაისის რაიონშია) და სხვ.

ნაგარევის ეკლესია აგებულია 1883 წ.: „სოფლის ნაგარევის შტატის წმინდის მთავარანგელოზის ეკლესია. ოსტატი იოსებ ბერეკაშვილი და აშენება ჩუპგს წელსა“, აწერია დასავლეთის შესასვლელის ზემოთ.

ეკლესია ერთნავიანია, დარბაზული ტიპისა, შვერილი აფსიდით. როგორც ამ შენობაში, ისე ბერეკაშვილების სახელთან დაკავშირებულ სხვა შენობებშიაც, ყურადღებას იპყრობს ძველი ქართული საკულტო ხუროთმოძღვრების ტრადიციათა გამოყენების ცდა. კედლები გარედან თლილი ქვის პერანგითაა შემოსილი. ქვის თლა და წყობა დიდი ოსტატობითაა შესრულებული, ტექნიკური თვალსაზრისით არც კი ჩამოუვარდება საუკეთესო ეპოქათა ძველი ქართული შენობების კედლის წყობას. თუმცა ჩუქურთმები არაა, მაგრამ გამოყენებულია დეკორატიული თაღების სისტემა (შვერილ-აფსიდზე), შეწყვილებული ლილვებით შედგენილი თალი შესასვლელის გარშემო, ამ ლილვების ბურთულებიანი სამკაულები, შემუშავებული შუასაუკუნეთა ქართულ არქიტექტურაში. შიგნით.

ტრადიციულია კედლებისა და კამარის დაყოფა კედლის სვეტებით, კედლისთალებითა და საბჯენი თალებით. XIX ს-ის დამახასიათებელი ფორმები, რა თქმა უნდა, შინც სავსებით თვალსაჩინოა: ასეთია განიერი სარკმლების, ცალკეული რელიეფების ხასიათი (ჯვრები შესასვლელს ზემოთ), ცალკეული პროფილები. უცხო ძველი ქართული არქიტექტურისათვის, საერთო ხელოსნური სიმშრალე, მიუხედავად ტექნიკური შესრულების მაღალი დონისა.

გოღოგნის ეკლესია (1873 წლისა) ნაგარევის ეკლესიის მსგავსია. დასავლეთის შესასვლელის თავზე, ტიმპანში, მოთავსებულ წარწერაში მოხსენებულია „ოსტატი ამა ეკლესიისა ისიდორე ბერეკაშვილი. ჩყოგ წსა“. ადგილობრივი მცხოვრებლების გადმოცემით, ბერეკაშვილების აშენებულია აგრეთვე სოფ. ქალასთავის ერთნაიანი ეკლესიაც (ნაგარევის მეზობელი სოფელია). ეკლესიას თარიღი აწერია—1876, აშენებლის ვინაობა კი არა. ქართულ ტრადიციულ მოტივებთან ნათესაობა აქაც ჩანს (შვერილი აფსიდის დეკორატიული თაღები, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის შესასვლელთა შემომფარგველი დეკორატიული თაღები, გამოყვანილი ორმაგი ლილვებით, ისეთივე ბურთულები, როგორც ნაგარევში, სარკმლების საპირეთა პროფილები, რომელთა მსგავსი XVIII ს-ში მოიძებნება), მაგრამ XIX ს-ის ფორმები უფრო მკაფიოდაა გამოხედავებული, ვიდრე ნაგარევში (მაგ. დასავლეთის შესასვლელის პროფილები და ფრონტონი). ქვის თლა და წყობა მაღალხარისხოვანია, მაგრამ საერთო დონე შინც ჩამოუვარდება ნაგარევისას. საფიქრებელია, რომ ქალასთავის მშენებელი იყო არა იოსებ ბერეკაშვილი, არამედ ამავე გვარის რომელიმე სხვა წარმომადგენელი (ადგილობრივ მკვიდრთა გადმოცემით, ხის სამუშაოები, კერძოდ, იკონოსტასი, ქალასთავში შეუსრულებია ოსტატს ექვთიმე ტოფაძეს სოფ. დაბაძვლიდან).

1905 წ. იოსებ და კალისტრატე ბერეკაშვილებმა ააშენეს ქვის ერთნაიანი ეკლესია ს. კოკაში (კურსების მახლობლად, მდ. წყალწითელას მარცხენა ნაპირზე).

ბერეკაშვილები უფრო შორეულ კუთხეებშიაც აშენებდნენ. როცა იმერეთის ეპისკოპოსმა გაბრიელმა თავის სამშობლო სოფელ ბახეში ეკლესიის აგება განიზრახა, მშენებლებად მან ბერეკაშვილები მიიწვია: ცხადია, ამ ოჯახის წარმომადგენლები უკვე მაშინ—სამოციან წლებში—ცნობილი იყვნენ თავისი ოსტატობით. ეკლესია დღეს აღარ არსებობს. მის შესახებ გვაქვს მხოლოდ მ. კელენჯე-

რიძის მოკლე ცნობები: „ეკლესია ადგილობრივი ცისფერი, ძლიერ ლამაზი, კვითაა აშენებული ქუთაისის საკრებულო ტაძრის გეგმაზე, თუმცა უფრო მცირე ზომით. სამხრეთის კარის თავზე ეკლესიას აქვს წარწერა მხედრული ასოებით:

„1867 წ. შეწენითა ლეთისათა შესრულდა ტაძარი ესე. ჩუჯსა წელსა აღშენებული საფასითა გაბრიელ იმერეთის. ეპისკოპოსისა და სოჟლის ბახვის შემწეობითა, ხოლო ხელოვნებითა ლევან და მოსე ბერეკაშვილებისა“.

ეკლესია გუმბათიანი იყო.

ბერეკაშვილების აგებული ეკლესიები ყურადღებას იპყრობს. არა მარტო ტექნიკური შესრულების მაღალი დონით. როგორც ითქვამს, მათში იგრძნობა ეროვნული ტრადიციების გაგრძელების სურვილი, მაშინ, როცა XIX ს-ის მეორე ნახევარში, კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარების ხანაში, ეს ტრადიციები უკვე სრული მოსპობის გზაზე იყო დამდგარი. ამ მხრივ ბერეკაშვილების შენობები თვალსაჩინოდ განსხვავდება იმ ეკლესიათაგან, რომელთაც საქართველოში XIX ს-ის მანძილზე აგებდნენ ჩვენში მრავლად მომუშავე ბერძენი ოსტატები.

ბერეკაშვილების ოჯახის სამშენებლო მოღვაწეობა საგანგებო შესწავლას იმსახურებს.

მელიტონ კელენჯერიძე. გაბრიელი, ეპისკოპოსი იმერეთისა, ტომი პირველი. ქუთაისი, 1913, გვ. 5.

გაბრიელ დიაკონი (ან დეკანოზი)—ოსტატი, რომელიც მოხსენებულია დოლისყანის ეკლესიის (X ს.) ერთერთ წარწერაში: სამხრეთის სარკმელთან გამოქანდაკებულია მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზების ფიგურები. გაბრიელის ფიგურის გვერდით, მედალიონში, კაცის რელიეფური ბიუსტია, მის ქვეშ კი წარწერა (ასომთავრული): „შეიქმნეს კელითა გაბრიელ დიაკონისაჲთა (პ. ინგოროყვა კითხულობს „დეკანოზისაჲთა“, თუმცა წარწერაში „ზ“ არ არის). პ. ინგოროყვას გაბრიელი მიაჩნია მთელი ტაძრის მშენებლად, მაგრამ შესაძლებელია გაბრიელი მხოლოდ ქანდაკებების ავტორი იყოს. ფიგურები საკმაოდ რელიეფურია, მაგრამ ნაწილადი პლასტიკურობა, სკულპტურული მოდელირება, რომელიც ქართულ ქანდაკებაში XI ს-ის მიჯნაზე ჩნდება, აქ უკვე კიდევ არ იგრძნობა. თვით დოლისყანის ტაძარი ე. წ. „გარდამავალი ხანის“ ქართული არქიტექტურის საყურადღებო ძეგლია. გეგმით იგი სწორკუთხაა, შიგნით გამოყოფილია შუა ჯვაროვანი სივრცე. კე-

დღები გარედან მოპირკეთებულია შედარებით ტლანქად დამუშავებული ქვის თანაბარი რიგებით (ქვას წინა პირი ჩამოთლილი აქვს), ხოლო გუმბათის ყელი სუფთად გათლილი, ზუსტად დაწყობილი, ქვის პერანგშია ჩასმული. ფართო გუმბათის ყელი, რომელსაც სულ ოთხი სარკმელი აქვს, გარედან მორთულია დეკორატიული თაღებით, რომლებიც წყვილად დასმულ წვრილ კედლისსვეტებს ეყრდნობა. ქვემო სარკმლების თაღები გამოყვანილია სოლებად დალაგებული მუქი და ღია ფერის ქვებით, ხოლო ამ თაღებს ზემოთ საგანგებო შევრილი „სათაურებია“ გაკეთებული. სამხრეთის სარკმლის სათაური ჩუქურთმიანი სახეებითაცაა შემკული. ამგვარად, უკვე საგრძნობია ფასაღებისა და გუმბათის ყელის დეკორატიული მორთვისადმი მისწრაფება, მაგრამ ეს მორთულობა ჯერ კიდევ ძუნწია, უმეტესად მხოლოდ ცალკეული აქცენტების სახითაა გამოყენებული.

1. И. М а р р. Живописки в Шавшшо и Кларджкию. СПб., 1911, გვ. 184, სურ. 61. 2. პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. თბ., 1954, გვ. 358—360.

გარბანელი—ზარზმის პირველი ეკლესიის მაშენებელი, მოხსენებული სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში. გარბანელი თვით სერაპიონის თანამედროვე იყო (კ. კეკელიძის, ი. ჯავახიშვილისა და ე. თაყაიშვილის აზრით, ზარზმის მონასტრის პირველი დამაარსებელი ბერი სერაპიონი IX ს-ში ცხოვრობდა, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრების თანახმად, ეს თარიღი უკან შეიძლება გადაიწიოს. პაულე ინგოროყვა სერაპიონს VI—VII საუკუნეთა მოღვაწედ სთვლის; იხ. მისი გიორგი მერჩულე, გვ. 328). მემანტიანის თანახმად, პირველი ეკლესიის შენების დროს, „იყვნეს ხუროთ-მოძღუარ და ზედამდგომელ საქმისა მის გარბანელი და ორნი იგი ძმანი...“, ზარზმის მახლობლად მცხოვრებნი, რომელნიც სერაპიონის სასწაულთა შემდეგ ეყურთხნენ ბერებად. თვით გარბანელიც, კაცი „სახელოანი და კეთილი“, აგრეთვე იმ კუთხიდან იყო წარმოშობით. იგი პირველად მაშინ შეხვდა სერაპიონს, როცა სერაპიონი, რამდენიმე სხვა ბერის თანხლებით, ეკლესიისათვის ადგილს ეძებდა მდ. ძინძეს ხეობის მიდამოებში. გარბანელი, რომელსაც მეუღლე და ორი ვაჟი ჰყოლია, დაეხმარა დაქანცულსა და სამოსშემოძარცულ მგზავრებს, შემდეგ, როგორც ჩანს, იგი სერაპიონის მოწაფედ და, შესაძლებელია, ზარზმის მონასტრის პირველი ძმობის წევრადაც კი გახდა. რაკი ეკლესიის შენება ნან იყისრა, უეჭველია, ამ დარგში რაღაც გამოცდი-

ლება მას უკვე ჰქონია კიდევ. ეკლესიის შენებას სამ წელიწადს მოუწოდებენ. მუშაობა გაუძნელდათ, რადგანაც „ქვა მათ ადგილთანი ტყეთაგან დაფარულ იყვნეს“. ადგილობრივი ფეოდალის გიორგი ჩარჩანელის რჩევით, საქმის გასაადვილებლად, მასალად გამოიყენეს სოფ. უმწის დანგრეული ეკლესიის ქვები, რომლებიც „იცილობიან ზოგნი, რაგმე კუთხთა მიერ და კამარათაო“, წერს ბასილი ზარზმელი, ე. ი. ეს ქვები კონსტრუქციულად საპასუხისმგებლო ადგილებში გამოუყენებიათ. გარბანელის ეკლესიას, რომელიც, უეკველია, საკმაოდ მარტივი იქნებოდა (ერთნავეიანი ან ბაზილიკა), დღემდის არ მოუღწევია.

ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. პროფ. კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით. თბ., 1935, გვ. 161—163, 167.

გერასიმე—მღვდელ-მონაზონი, რომელიც ხელმძღვანელობდა სოფ. ხამისკურის (ხობის რაიონშია, სოფ. ხეთასთან) პატარა ერთნავეიანი ეკლესიის „კვალადვე“ აშენებას 1814 წელს. ეკლესია ააშენეს ცაიშელი მიტროპოლიტის გრიგოლ ჩიქოანის ბრძანებითა და ხარჯით, „ყოვლად დიდისა მთავრისა და მფლობელისა ოდიშ ლეჩხუმთა და აფხაზთა და სვანთა, სხვათადასხვათა ორდენისა მიმღეთა ლენერალ მაიორისა მეორისა ლეონ დადიანის ჟამსა“. ეკლესია უმნიშვნელოა. წარწერა მოთავსებულია შიგნით, დასავლეთის კედელზე.

გიორგი—ოსტატი, რომელმაც 1811 წ. ააშენა სოფ. ვაშლოვანის კოშკი (ვაშლოვანი თეთრი-წყაროს რაიონშია, თბილისიდან 35-იოდე კმ. მანძილზე). მოხსენებულია კოშკის წარწერის ბოლოს: „ოსტატი ამის გიორგი, ქკსა უეთ“ (ე. ი. ქორონიკონსა 499, რაც=1811 წ.). წარწერაში ნათქვამია: „კოშკი ავაგე სალხინოდ მე თამაზ ორბელიანმა, თანამეცხედრემ ქეთევან...ძეთა დიმიტრი, მაკარი, ივანემ კეთილ გზიანმაო“ (იმავე წარწერის თანხმად, ეს თამაზი „ლენერალ მაიორად“ ჰყო „რუსეთმა ნათელ დღიანმა“).

კოშკი მრგვალია, რიყის ქვითა და აგურით ნაშენი (გარედან რიყის ქვაა, რომელშიაც აგურის შრეებია ჩატანებული, შიგნით—აგური). თუმცა წარწერაში კოშკი „სალხინოდ“ იხსენიება, იგი აღქურვილია თავდასაცავ ნაგებობათათვის საჭირო სათოფურებით. ახლა შენარჩუნებულია სამი სართული. ყოველ მათგანში თითო ოთა-

ხია. უმთავრესი (საცხოვრებელი) სადგომი — მეორე სართულზე იყო იგი რვაწახნაგოვანია, გუმბათით გადახურული; წინა მხარეს მცირე აივანი აქვს. როგორც მთლიანი სავრცით, ისე ცალკეულ ფორმათა ხასიათით, დიდად ენათესავენ XVII—XVIII სს. ქართული კოშკების ოთახებს. დასახასიათებელია ბუხრის, კარ-სარკმლებისა და სათოფურებიანი ნიშების ისრული მოხაზულობა. მესამე სართულის დარბაზს, როგორც ჩანს, ხის აივანი ჰქონდა. აივანზე გასასვლელი კარი, კოშკების კვალობაზე, საკმაოდ დიდია. კიბე კედლის სისქეშია მოქცეული. გარედან მთავარია სამხრეთის ფასადი, რომელიც სოფლისკენაა მიმართული. ოსტატმა გიორგიმ საგანგებოდ დაამუშავა იგი. შუა ნაწილში მან მკაფიო აქცენტი დასვა: ეს ნაწილი მცირედ გამოშვერილია და ამ შვერილში, ერთი მეორის ზემოთ, მოთავსებულია ორი ღრმა თალი: ქვემოში — კოშკის შესასვლელია, მეორეში — საცხოვრებელი დარბაზის აივნის კარი, ხოლო მის თავზე — საგანგებოდ ჩასმული ყვითელი ქვა ორბელიანების გერბითა და წარწერით. ფასადის შვერილი ნაწილი აგურითაა ნაშენი, ზემო თალის თავზე აგურის წყობა მარტივ გეომეტრიულ სახეებს ქმნის. უშუალოდ შვერილის თავზე იყო დასმული მესამე სართულის ხის აივანი. ფასადის ამგვარი დეკორატიული დამუშავება (საგანგებოდ გამოყოფილი შუა ნაწილი, თალები, აივანი, აგურის სახეები) რამდენადმე უჩვეულოა კოშკებისათვის. ეს, უეჭველია, კოშკის მაშენებელი ფეოდალის სურვილითაა ნაკარნახევი. მას სურდა თავისი „სალხინო კოშკისთვის“ საზეიმო-სადღესასწაულო იერი მიენიჭებინა. კოშკის საერთო პროპორცია, მისი გარეგნული სახე, რომელიც მოწმობს, რომ მშენებელს აქ საესებით გარკვეული მხატვრული ამოცანა დაუსახავს, ტექნიკური შესრულების მაღალი დონე გვიჩვენებს, რომ გიორგი გამოცდილი, დახელოვნებული პროფესიონალი იყო. იგი გვიანფეოდალური ხანის ხუროთმოძღვრულ ტრადიციებზეა აღზრდილი. ამას, სხვათა შორის, ისიც მოწმობს, რომ გიორგი იყენებს ქართლ-კახეთის იმდროინდელ მშენებლობაში გავრცელებულ ცალკეულ ხუროთმოძღვრულსა და დეკორატიულ მოტივებს, რომლებშიაც შესამჩნევია გვიანდელი ირანული არქიტექტურის ერთგვარი გავლენა.

მიუხედავად იმისა, რომ მრგვალი კოშკის თემა, XVI—XVIII ს. ს-თა მანძილზე, მტკიცედ შემუშავებულ ფორმათა ფარგლებში იყო მოქცეული, ოსტატი გიორგი ახერხებს საკუთარი სიტყვის

თქმას და ვაშლოვნის კოშკს გარკვეულ ინდივიდუალობას ზაინც ანიკებს.

უქველია, გიორგის არა ერთი სხვა შენობაც ექნებოდა აგებული, მაგრამ მისი სახელი სხვაგან არსად ჩანს.

გიორგი გურიტიშვილი—ნიქოზის სამრეკლოს ერთი მშენებელთაგანი. იხ. მემარნიშეილები.

გიორგი ხუცი—XI ს-ის (?) ოსტატი, რომელიც იხსენიება წალკის სოფ. იმერას ეკლესიის წარწერაში: „სახელითა ღმრთისათა აღწაშენება საყდარი ესე ზეობასა, აღიდგენ ღმერთმან, ლიპარიტ ერისთავთ ერისთავისა, ჯელითა გიორგი ხუცისა... შეიწყალე სული მაკარისა და სული გიორგი ხუცისა“. გიორგის მიერ აგებულ ეკლესიას დღემდის არ მოუღწევია: მისი ქვები ჩატანებულია XIX ს-ის ბოლოს აგებულ ეკლესიის კედელში.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913, გვ. 12—13.

გოგინა, ნასყიდა, იოვანე, ბეჟან და ნასყიდა კალატოზნი—გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის მაშენებელი, მოხსენებულნი აფსიდის სარკმლის თავზე მოთავსებულ წარწერაში. ეკლესია XVIII ს-ს მიეკუთვნება (ლ. მუსხელიშვილის აზრით: იხ. მისი ხელნაწერი მასალები გეგუთის გათხრების შესახებ. ს. კაკაბაძე XVII ს-ს მიაკუთვნებს). წარწერაში იხსენიება აგრეთვე „შიხაოილი დათვია ბანცაძე“. „შიხაოილი“ (= შისაული, ჩისაული), ს. კაკაბაძის აზრით, „მუშათუხუცესს“ უნდა ნიშნავდეს. ეკლესია მცირეა, ერთნავიანი, თლილი ქვისა.

ს. კაკაბაძე. გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები: საისტორიო კრებული, წ. III. ტფ., 1928, გვ. 11ა.

გრიგოლი—ოშკის ცნობილი ტაძრის მაშენებელი. ცხოვრობდა X საუკუნეში. დიდ სამშენებლო წარწერაში, რომელშიაც მოხსენებული არიან ადარნასე კურაპალატის ძენი ბაგრატ ერისთავთერისთავი და დავით მაგისტრისი („იწყეს ღმრთივ გუირგუინოსანთა მეფეთა ჩუენთა შენებად ამის წჳიღისა საყდრისა“), ნათქვამია: „მე გრიგოლ ღირს მყო ღმერთმან მსახურებასა ანას ნათსა ღმრთისა მიმართ, და მე ვიყავ საქმესა ზედამდგომიო“. მოხსენებულ ისტორიულ პირთა მიხედვით, ეს წარწერა 958—961 წლებით თარიღდება. ე. თაყაიშვილს მიაჩნია, რომ გრიგოლი მხოლოდ „ზედა მდგომი“, ე. ი. საწესწამოს მწარმოებელი,

მშენებლობის ხელმძღვანელი იყო, და არა ხუროთმოძღვარი (ე. ი. შენობის ავტორი). მუხლმოდრეკილი, ხელებაპყრობილი გრიგოლი გამოსახულია ტაძრის სამხრეთის გალერიაში, რელიეფებიან ბოძზე, ვედრების კომპოზიციის ქვეშ. ე. თაყაიშვილსავე აქვს გამოთქმული ზოსაზრება, შესაძლებელია ეს გრიგოლი—ლიტერატურის ისტორიაში ცნობილი გრიგოლ ოშკელი იყოსო (გრიგოლ ღვთისმეტყველის ზოგიერთი ნაწარმოების მთარგმნელი). ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე, კეხ ქვეშ, მოთავსებული იყო რელიეფი, რომელიც, როგორც ჩანს, ხუროთმოძღვარს გამოხატავდა. რელიეფის გვერდით ამოკვეთილ წარწერას ე. თაყაიშვილი ასე კითხულობს: „ათსა წელსა აშენებდა“. რაკი მთავარი წარწერა 961 წელზე გვიანდელი არ შეიძლება იყოს, გამოდის, რომ ტაძარი შენდებოდა დაახლ. 950—960 წლებში. გრიგოლის მიერ აგებული ტაძარი შუასაუკუნეთა საქართველოს ერთერთი უდიდესი საკულტო ნაგებობათაგანია. გეგმით იგი ტრიკონქია, ძლიერ წაგრძელებული დასავლეთის მკლავითა და დამატებებით ყოველი აფსიდის ორსავე მხარეს. ოსტატმა გამოიყენა ქართული ხუროთმოძღვრების ტრადიციული ფორმები, მაგრამ ეპოქის მოთხოვნისამებრ გადაამუშავა ისინი. მასების საერთო აღნაგობითა და პროპორციებით, ფასადების დამუშავებითა და მორთულობით, ოშკის ტაძარი ქართული ფეოდალური ხუროთმოძღვრების მეორე აყვავების ხანას მიეკუთვნება, იგი ერთი პირველი დიდი ძეგლთაგანია ამ ხანისა. კერძოდ, სავსებით შეძუშავებულია ფასადის მორთულობის სისტემა ორი სამკუთხა ნიშითა და ხუთი დეკორატიული თალით. ოშკის ტაძარს, მხატვრული და ისტორიული თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქართული ხელოვნების ისტორიაში.

1. Е. Такайшвили. Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии. Тб., 1952, გვ. 57—61, 65—66.

2. ე. თაყაიშვილი. კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენისა, 1920, გვ. 6.

თეოდორე თაფლაძე—ხუროთმოძღვარი, რომელმაც X ს-ის დასაწყისში ააშენა ერედვის წმ. გიორგის ტაძარი. (სოფ. ერედვი სტალინირიდან შეიდიოდე კილომეტრის მანძილზეა, ჩრდილო-დასავლეთით). სამშენებლო წარწერაში, რომელიც მოთავსებულია სამხრეთის ფასადის მრგვალ სვეტზე, ბოლოს ნათქვამია:

„...ქართლს წინა უფლობასა ტბელისა ივანესა, მთავარ ებისკოპოსობასა სანატრელისა ყვე-სა (დაქარაგმებული სახელი გამოურკვეველია), ჯვრითა ჰისითა, განზრახვითა ნიქოზელისა სანატრელისა სტეფანე ებისკოპოსისაჲთა, ძალითა შეწვევითა მოყუასათაჲთა, მე თეოდორე თაფლახსძემან დავდე საძირკველი, წელნი იყნეს ხფი...“ (თარიღი აღნიშნულია „დასაბამიდამ ქვეყნისა“ და უდრის 906 წელს).

თეოდორეს მიერ აგებული ეკლესია სამეკლესიანი ბაზილიკაა, ე. ი. მიეკუთვნება შენობათა იმ ტიპს, რომელიც აღრინდელ ფეოდალურ ხანაში შეიქმნა და ჩვენი ქვეყნის გარეთ არც არის ცნობილი არსად. ეკლესიამ დღემდის ძირითადად თავდაპირველი სახით მოაღწია (შეკეთებულია მხოლოდ ცალკეული ადგილები). მისი უმთავრესი ნაწილია ერთადერთი უგუმბათო ნაწი, რომელსაც ოთხ მხრივ გარშემოსავლელი უვლის. მთავარი შესასვლელი სამხრეთით იყო: აქ გარშემოსავლელს ორი ღია თალი ჰქონდა (ეს ძალიან გავრცელებული მოტივია აღრინდელი ფეოდალური ხანის ქართულ არქიტექტურაში). ეს ორი თალი და მათ შუა მოთავსებული მრგვალი სვეტი თავისებურად მორთული სვეტისთავით, მკაფიოდ გამოიყოფოდა შენობის მარტივ, ლაკონიურად დამუშავებულ, ფასადზე. იმ დროისთვის დამახასიათებელია, რომ სამკაულები ძალიან ძუნწადაა გამოყენებული. ჩუქურთმები უმეტესად კარ-სარკმლებთანაა თავმოყრილი. სახეები მარტივია, კვეთა ჯერ კიდევ ბრტყელი. შენობის მთლიანი კომპოზიცია, განსაკუთრებით შინაგანი სივრცის მხატვრული გადაწყვეტა, რომელშიაც ძველი ხუროთმოძღვრული თემის ახლებურად გააზრება ჩანს, დამახასიათებელია იმ გარდამავალი საფეხურისთვის, რომელიც უშუალოდ წინ უსწრებს ქართული ფეოდალური არქიტექტურის მეორე აყვავება ხანას.

თეოდორე თაფლახსძის მიერ აგებული ეკლესიის მნიშვნელობას ისიც ზრდის, რომ ეს X ს-ის პირველი ნახევრის ერთადერთი ზუსტად დათარიღებული ძეგლია. ამგვარად, ერედვის ტაძარი მტკიცე დასაყრდენს ქმნის იმ პერიოდის ახალ მხატვრულ-ხუროთმოძღვრულ ამოცანათა კვლევის დროს.

რ. მეფისაშვილი. ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი: ქართული ხელოვნება, 4, 1955, გვ. 101—138, ტაბ. 34—46.

თოდოსა-ატენის სიონის ნაშენებელი (VII ს.). ეროვნებით სომეხი. მისი წარწერა, შესრულებული სომხური მთავრული წრივტით, მოთავსებულია სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთ ნიშაში: „ვე თოდოსა, მაშენებელი ამ წმიდა ტაძრისა“. ატენის სიონი დამახასიათებელი ნიშნულია საეკლესიო შენობათა ცნობილი ტიპისა. რომელიც ქართულმა ხუროთმოძღვრებამ ადრინდელ შუასაუკუნეებში შეიმუშავა. ესაა ე. წ. მცხეთის ჯვრის ტიპი, რომელსაც მიეკუთვნება აგრეთვე მარტვილის კათედრალი და ძველი წუამთის დიდი ეკლესია. ატენის სიონი თავისი გეგმითა და ფორმებით დიდად უახლოვდება ამ ტიპის პირველ ნიმუშს, თვით მცხეთის ჯვარს, იგი მთლიანად მისი ნიბაძეითაა აშენებული. ხუროთმოძღვარმა ვერ შეძლო თავის ტაძარში თუნდაც ისეთი ცვლილებები შეეტანა. რომლებიც მისი სხვაგვარი მღებარეობით იყო ნაკარნახევი (მაგ. შესასვლელთა ადგილი, უფრო მნიშვნელოვანი და მეორეხარისხოვანი ფაადების გამოყოფა და სხვ.). ფასადთა მრავალრიცხოვანი რელიეფების გაუაზრებელი განლაგება აგრეთვე მოწმობს, რომ თოდოსა მხოლოდ კარგი, გამოცდილი ხელოსანი იყო და არა დამოუკიდებელი შემოქმედი.

Г. Чубинашвили. Памятники тшга Кавари. Тб., 1948, გვ. 117—118, ტაბ. 66.

ივანე კალატოზი—ს. სოხთის (სანბრ. ოსეთი, ჯავის რ.) ეკლესიის ნაშენებელი. მოხსენებულია წარწერაში, რომელიც ამ ნახევრად დანგრეული შენობის კედელთანაა ნაპოვნი: „წმიდაო ეკლესიაო შეიწყალე ივანე კალატოზი“. ივანეს ნაგებობა ერთნაწილია. მას ჰქონდა გარშემოსავლელი, აწ უკვე დანგრეული (დარჩენილია მისი მშენებელი სვეტისთავებისა და კედლისსვეტების ფრაგმენტები). აღმოსავლეთის მხარეს, საკურთხევლის ქვეშ, მოწყობილია დიდი კრიპტა (სამარხი-სამლოცველო), საგანგებო შესასვლელით გარედან, აღმოსავლეთიდანვე.

განსაკუთრებით საინტერესოა ეკლესიის რელიეფები ცხოველების, ზაედრებისა და სხვ. გამოსახულებით, რომლებიც აგრეთვე ფრაგმენტების სახითაა გადარჩენილი. ტექნიკური თვალსაზრისით შენობა ძალიან კარგადაა შესრულებული (გარედან თლილი ქვის სუფთა პერანგი აქვს).

ივანე კალატოზის მიერ აგებული ეკლესია, ხუროთმოძღვრული ფორმებისა და მორთულობას მიხედვით, X ს-ით თარიღდება.

ივანე მორჩაისძე—XI ს-ის სუროთმოქლვარი, რომელმაც 1032 წელს საფუძვლიანად გადააქეთა იშხნის იველი ტაძარი (ძველ ქართულ პროვინცია ტაოში). წარწერაში, რომელიც წოთავ-სებულთა სამარეთის სარკმლაი გარშემო, ნათქავია:

„სახელითა ღმრთისაჲთა, მე ანტონი იშხნელ მთავარებისკო-პოსმან განვაახლე და განვასრულე წმიდაჲ ესე ტაძარი ღმრთისაჲ კათოლიკე ეკლესიაჲ სადიდებელად ბაგრატ კურაპალატისა, სალოც-ველად და საქსენებელად სულისა ჩემისა და ცოდვათა ჩემთა შენ-დობისათჳს ქრონიკონსა: სნბ. და ვა შენე ქელითა ივანე მორჩა-ისძისაჲთა“. (სნბ—252=1032 წ.). იშხნის ტაძარი პირველად VII ს-ში აშენდა. იგი მრგვალი იყო (ტექტრაკონქი გარშემოსასვლე-ლით. ამავე ტიპისაჲ მეორე ცნობილი ქართული ტაძარი ბანა). ეს შენობა მალე დაინგრა და მის ნაცვლად ეპისკოპოსმა საბან იწხ-ნელმა IX ს-ის I ნახევარში ააგო სხვა ტაძარი—სულ სხვა გეგმისა (წაგრძელებული, ჯვარისებრი, ოთხ ბოძზე დაყრდნობილი გუნ-ბათით). თავდაპირველი ტაძრისა გადაჩა მხოლოდ აღმოსავლე-თის ნაწილი, რომელიც ჩართული იქნა ახალ ტაძარში, როგორც საკურთხეველი. იშხნის ტაძარი ამის შემდეგაც არაერთგზის შეუ-კეთებიათ და განუახლებიათ. ივანე მორჩაისძის „ვანახლება“ უკა-ნასკნელი იყო. ძველის ადგილობრივ შესწავლის გარეშე ძნელია ზუსტად და დარწმუნებით თქმა, რომელი ნაწილი მშენებლობის რომელ საფეხურს უნდა მიეკუთვნოს. ძნელია ზუსტად გაირკვეს სრულად მორჩაისძის წილიც. მაგრამ, როგორც ჩანს, საბოლოო, მხატვრულად სავსებით დასრულებული და ჩამოყალიბებული, სახე ტაძარმა ივანე მორჩაისძის ხელში მიიღო. ე. თაყაიშვილის ცნო-ბების თანახმად, ფასადთა ახლანდელი მორთულობის უდიდესი ნა-წილი მაინც ეას უნდა მიეკუთვნოს.

მორთულობის სიმდიდრისა და ხარისხის მხრივ კი იშხნის ტაძარი ერთი უპირველესთაგანია საქართველოში. ფასადთა დამუ-შავების საერთო სისტემა—დეკორატიული თაღებით, სარკმელთა მოჩუქურთმებული საპირეებითა და სათაურებით, ცალკეული ორნა-მენტული აქცენტებით, რომლებიც გააზრებულადაა განლაგებული ფასადებზე, იშხნის ტაძარი XI ს-ის დამახასიათებელი ძეგლია. მის მორთულობაში გვხვდება ზოგიერთი მოტივი, რომლებიც სწო-რედ სამხრეთ საქართველოში უნდა იყოს შემუშავებული და შემ-დეგ გავრცელებული საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც. ჩუქურთმათა

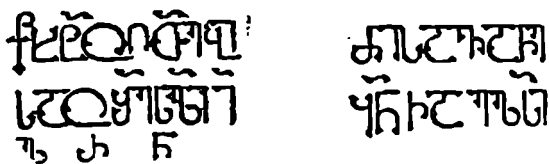

სიუხვე, მრავალფეროვნება, მათი შესრულების ვირტუოზული დახვეწილობა, ნებას გვაძლევს მივაკუთვნოთ ივანე მორჩაისძე შუასაუკუნეთა ბრწყინვალე ქართველი ოსტატების რიგს.

Е. Такайшвили. Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии. Тб., 1952, გვ. 22—29.

ილარიონ სამთავნელი—სამთავისის ეპისკოსი, ვინმე ვაჩე ყანჩაელის ძე. ცხოვრობდა XI ს-ში. მის სახელთანაა დაკავშირებული ორი შენობის — თვით სამთავისის კათედრალისა (1030 წ.) და აშურიანის ეკლესიის (1032 წ.; ქართლშია, კასპის რაიონში)—აგება. ეს უკანასკნელი—მცირე ზომის, მხატვრულად უზნიშვნელო (ერთნაეიანი), ნაგებობაა. მის ერთერთ წარწერაში ნათქვამია, აშენდა ეს ეკლესია „ხელითა ჩემ გლახაკისა ილარიონ სამთავნელისა, ძისა ვაჩე ყანჩაელისაო“, რაც მოწმობს, რომ ილარიონი თვით იყო მშენებელი ოსტატი. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ილარიონი იყო სამთავისის ტაძრის ხუროთმოძღვარიც (წარწერა აღმოსავლეთის ფასადზე; „ხატო ღვთაებისაო შეიწყალე სული ილარიონი(...), ძისავაჩე ყინჩაელისი“).

სამთავისის ტაძარი შუასაუკუნეთა საქართველოს საუკეთესო ძეგლთაგანია. ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარებაში მას დიდი ადგილი უჭირავს თავისი მხატვრული ღირსებებითა და ისტორიული მნიშვნელობით. მისი მაშენებელი სავსებით მომწიფებული ოსტატი და გაბედული, მოწინავე შემოქმედი

სურ. 3 ილარიონ სამთავნელის წარწერა სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე.

უნდა ყოფილიყო. სამთავისის სვეტიცხოვლისა და ბაგრატის ტაძრის ხანას მიეკუთვნება, მაგრამ მათთან შედარებით ბევრ რასმე ახალსაც შეიცავს გეგმისა, მოცულობისა და მორთულობის მხრივ: მისი გეგმა უფრო მოკლე და მკიდროა, კვადრატთან მიახლოებული; აღმოსავლეთის ფასადზე გამოყენებულია ახალი

დეკორატიული კომპოზიცია: დიდი ჯვარი შუა სარკმლის თავზე და ჩუქურთმიანი რომბები სარკმლის ქვეშ, დამატებითი დეკორატიული მოტივები შუა თალის ორსავე მხარეს, კედლის კუთხეებში და სხვ.-ეს კომპოზიცია წარმოადგენს მანამდია შემუშავებული ხუთ-თალიანი სისტემის განვითარებას მეტი დეკორატიულობისა და ცხოველბატულების მიმართულებით. ანგვარ შთაბეჭდილებას აძლიერებს სუროთმოდერის ძიერ სხვადასხვა ფერის ქვის გამოყენებაც ფასადის პერანგისთვის. ეს რთული, დინამიკური კომპოზიცია, დიდი სიფაქიზით შერჩეული ფერები პერანგის ქვისა, შენობიან მახვილი, ატყორცნილი პროპორციები—ხუროთმოდერის რაფინირებული გემოვნების მაჩვენებელია. ილარიონის ნაწარმოები სავსებით გამოხატავდა და აკმაყოფილებდა ეპოქის მოთხოვნილებას: მის მიერ შესრულებული დეკორატიული სისტემამ დიდი გავრცელება მოიპოვა და თვით XIII ს-ის პირველ ნახევრამდის არსებობდა. ტაძრის გვეგმათა განვითარებაც იმ მიმართულებით წარიმართა, რომელიც პირველად სამთავისა და XI ს-ის ზოგიერთ სხვა ძეგლში ჩაისახა.

დღეს სამთავისის ტაძარს რამდენადმე შეცვლილი აქვს სახე: მას აღარა აქვს ძველი კარიბჭეები, ხოლო გუმბათის ყელი და დასავლეთის კედელი XV ს-შია აღდგენილი, რაღაც კატასტროფის შედეგად.

1. Brosset: Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, 3e livraison, sixième rapport, გვ. 121—122 (სამთავისი), 125—126 (აშურიანი). SPb., 1851.

2. თ. ჟორდანიას. ქრონიკები, 1, 1892 წ., გვ. 171.

კვირიკე—XI ს-ის პირველი ნახევრის ოსტატი, რომელმაც კარიბჭე მიაშენა ზემო-კრიხის ეკლესიას (ქვემო რაქა, ამბროლაურის რაიონი). კარიბჭის სამხრეთის სარკმლის სათაურის მარჯვნივ მოთავსებული ქვა შემდეგი ნუსხახუცური წარწერით: „სახელითა ღმერთისაჲთა მე კვირიკე, ჩემითა კალატოზობითა შევსწირე ამას ეკლესიასა კე დრამაჲ“ (ე. ი. 25 დრამა. დრამა ვერცხლის ფულის ერთეული იყო).

როგორც ჩანს, კვირიკემ ეკლესიას შესწირა ის გასამრჯელო, რომელიც მან ამ კარიბჭის აგებისთვის მიიღო. ზემო კრიხის კარიბჭე, შემკული ფრიად მდიდრული ჩუქურთმებით, XI ს-ის პირველი ნახევრის ქართული ხუროთმოდერების, უფრო სწორად,

ხუროთმოძღვრული დეკორის, მშვენიერი ნიმუშია. მორთულობა მრავალფეროვან საინტერესო სახეებს შეიცავს, ჩუქურთმის კვეთა ღრმაა, შესრულება დიდად ოსტატური, მხატვრულად სავსებით მომწიფებელი. თავისი ხასიათით ეს ჩუქურთმები ენათესავენ ნიკორწმინდის ტაძრის მორთულობის ზოგიერთ ფენას, კაცის ტაძრის გარშემოსავლელას მორთულობას, პატარა ონისა და სავანის ჩუქურთმებს (ყველა ეს ნიმუში XI ს-ის პირველი ნახევრისაა).

მემარნიშვილები, მარკოზ და მახარობელი—„გალატოზები“, რომელთაც ააშენეს ზემო ნიქოზის სამრეკლო. მათთან ერთად მშენებლად იხსენიება გიორგი გურიტიშვილი. საძი წარწერა, რომლებშიაც ეს გვარებია დასაბელებული, მოთავსებულია სამრეკლოს ფასადზე და ფანიატურში. სამრეკლო დათარიღებული არ არის, მაგრამ გვიან-ფეოდალურ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. სამრეკლო თლილი ქვით მოპირკეთებული ორსართულიანია ნაგებობაა. მეორე სართული არაა გამოყოფილი ცალკე ფანიატურის სახით, როგორც ჩვეულებრივ კეთდებოდა, არამედ I სართულთან ერთად შეადგენს მთლიან სწორკუთხა კოშკისებრ მასივს. ქვემო სართული გალავანში შესასვლელია. სამრეკლოს უჩვეულო სახეს ანიჭებს მისი საბურავი, რომელსაც ორის ნაცვლად ოთხი ფერდი აქვს. ამის გამო ოთხივე ფასადი ზემოთ ფრონტონით მთავრდება. ფრონტონის წვეროვებში ტრადიციული ცხვირისთავეების ქანდაკებებია მოთავსებული. კედლის წყობა, თაღები მოკლებულია სიზუსტეს, მაგრამ გვიანა ხანის კვალობაზე, ერთგვარ პროფესულ დონეზე მაინც დგას.

ი. მეგრელიძე. სტალინირის და ზემო ნიქოზის სიძველეები. სტალინირი, 1952, გვ. 58—59.

მიქელ გალატოზი—მოხსენებულია სოფ. აქის (გურიაში) ეკლესიის წარწერაში. რამელიძე ე. თაყაიშვილის აზრით, XVII—XVIII ს-ზე გაცილებით ძველი უნდა იყოს: „წმიდაო გიორგი... მეოხ ექვენ ნიკოლოზ აქიელსა და გალატოზთა მიქელს და მტეციძეს“. უკანასკნელი საკუთარი სახელის წაკითხვა ე. თაყაიშვილს უეჭველად არ მიაჩნია.

И. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыская и заметки, III, 1907, გვ. 15.

მიქელ ხუცეს-გალატოზი—XI ს-ის პირველი ნახევრის ოსტატი, სოფ. დიდი გომარეთის ღვთისმშობლის ეკლესია.

სი ის ამშენებელი. მოხსენებულია სამშენებლო წარწერაში სამხრეთის შესასვლელის თავზე: „სახელითა ღმრთისათა, მას ეამსა ოდეს ძლიერმან და უძლეველმან გიორგი აფხაზთა მეფემან შეიპყრა ზვიად მარუშიანი, ნაშინ ესე ბალავერი დვა ქელითა ცოდვილისა მიქელ ხუც[ეს] გალატოზისაჲთა“. სხვა წარწერებში მოხსენებული არიან ლიპარიტ ერისთავთ ერისთავი და „შვილნი მისნი“, რაც, თვით შენობის ხასიათთან ერთად, მიგვითითებს თარიღს. მიქელ ხუცეს-გალატოზი, ალბათ, საერთოდაც დაკავშირებული იყო ბალუაშთა ძლიერ ფეოდალურ ოჯახთან, რომელიც თავის მამულებში გაცხოველებულ მშენებლობას აწარმოებდა.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913, გვ. 83.

ნასყიდა—XVIII ს-ის ოსტატი, რომელსაც აუშენებია გუმბათიანი ეკლესია ლეჩხუმის სოფ. მცხეთაში. აღმოსავლეთის სარკმლის საპირეში ჩართულია მარჯვენა ხელის რელიეფური გამოსახულება და მხედრული წარწერა: „ხელი ნასყიდას კალატოზის ქართლელის“. ნასყიდას მიერ აგებული ეკლესია ერთადერთი გუმბათიანი ეკლესიაა ლეჩხუმში. იგი მცირე ზომისაა, ორი გუმბათქვეშა ბურჯით. ნაშენია წინაპირჩამოთლილი ქვით, ნაკერები შეღესილია (შესაძლებელია, შეკეთების დროს). აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სარკმლები მორთულია, პირველი—ნედალიონებითა და მცენარეული მოტივით, მეორე—ადამიანთა, ცხოველებისა და ფრინველების რელიეფებით. ორნამენტული მოტივები და მათი კვეთა, აგრეთვე რელიეფთა შესრულება სრულიად ბრტყელია, არაპლასტიკური. თვით კედლების პერანგის ხასიათი გვიანი ფეოდალური ხანისთვისაა დამახასიათებელი. მართლაც, ბროსესთვის ადგილობრივ უთქვამთ (1848 წ.), რომ ეკლესია აგებული ყოფილა ოტია დადიანის (1728—1744) მუულის, რაჟის ერისთვის შოშიტას ასულის, გულქანის ბრძანებით. ე. თაყაიშვილი ამავე თარიღს იზიარებს. ქართლელმა ნასყიდამ, უეჭველია, მცხეთის სვეტიცხოვლის კედელზე გამოქანდაკებული ხელის მიბადვით გამოაქანდაკა აქ, აგრეთვე მცხეთად წოდებულ სოფელში, თავისი ხელიც. თავისი დროის კვალობაზე, ნასყიდა მარჯვე და უკვე გამოცდილი ოსტატი ჩანს.

1. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. 2e livr., neuvième rapp., გვ. 33.

2. ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს. პარიზი, 1937, გვ. 43—44.
ერმაკოვის ფოტოები: №№ 17395, 17396, 17397.

ნიკოლასძენი—მოსხენებული არიან სოფ. განძათა (განძანი, ჯავახეთში, ბოგდანოვკის რაიონში, ფარაენისა და საღაშოს ტბების მახლობლად) ორი ეკლესიის წარწერებში. რამდენსამე წარწერაში იხსენიება ვინმე შალვა, რომელიც ჯერ მექურქლეთუხუცესი ყოფილა (ზემო ეკლესია), შემდეგ კი მანდატურთუხუცესობაც მიუღია (ქვემო ეკლესია). იგი რომელიღაც გიორგი მეფის დროს ცხოვრობდა (ქვემო ეკლესიის წარწერა). ზემო ეკლესია უფრო ადრინდელია: მისი დასავლეთის კედლის წარწერაში ბოლოს ნათქვამია: „...ვაშენეთ წმიდაჲ ესე საყდარი ჩუენ ქზსა და ნიკოლისძეთა“. ქვემო ეკლესიის სამხრეთის კედელზე, სარკმლის მარცხნივ: „...ვაშენეთ მეორე წმიდაჲ ესე საყდარი ჩუენ ნიკოლასძეთა. შალვას მონასა მანგლათასა მეოხ ექმენ ღმერთო ყოველთაო“. შესაძლებელია, ნიკოლასძენი მშენებელი ოსტატები იყვნენ, თუმცა ეს უეჭველი არაა. ეკლესიების შენობათა მდარე ხარისხი და მორთულობის ხასიათი მოწმობს, რომ ეს ძეგლები XIV ს-ზე ადრინდელი არ უნდა იყოს, ისინი, როგორც ჩანს, გიორგი IV-ის ხანას, XIV ს-ის პირველ ნახევარს უნდა მივაკუთვნოთ.

3. ცისკარიშვილი. განძანის წარწერების შესახებ: საქართვე. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XV, № 6, 1954. გვ. 466—472.

ნიკოლოზ ორბისძე—გალატოზთუხუცესი, რომელსაც აუგია შორეთის მონასტრის (ასპინძის რაიონში) ერთერთი ბინაშენი (სამხრეთის მხრივ). შესასვლელის მარცხნივ იკითხება წარწერა: „ორბისძეს ნიკოლოზს გალატოზთუხუცესს შეუნდვენ ღმერთმან, ამენ“. ბინაშენი XIV—XV ს-ისა უნდა იყოს. ვახტანგ ბერიძე. სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII—XVI საუკუნეები. თბ., 1956, გვ. 214.

ნიკოლოზ ყიფიანი—ცხოვრობდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ერთხანს იყო ბერად ნათლისმცემლის უდაბნოში (დავით გარეჯაში), შემდეგ იმერეთის სოფ. ვარძიის მონასტრის წინამძღვრად და „ლიხთ და იმერთ მეფის-ძის, ბატონის შვილის კარის არხიმანდრიტად“. 1777 წ. მან აღადგინა ს. ვარძიის მონასტრის დაქცეული სამრეკლო. წარწერა, რომელიც სამრეკლოს სამხრეთის

შესასვლელის თავზეა ამოკვეთილი, საინტერესო ცნობებს შეიცავს მშენებლობის იმდროინდელი ვითარების შესახებ. ნიკოლოზ ყიფიანი წერს: „ოდესაც ვიხილე სამრეკლო ესე დარღვეული და სრულიად შემუსვრად მიწვეწული, მსწრაფლ, დიდის გულსმოდგინებითა ვიძიე ქართლსა და იმერეთს გალატოზისა ამის შოვნად, მაგრამ ისე მწრაფლ ვერსად ვპოე ამ სამრეკლოს მეორედ გაკეთების შემძლებელი გალატოზი. მერმეთ ძალითა ღეთისათა და შეწვეწვნითა ყოვლად წმინდისა ღეთის მშობლისა მარიამისითა, თვით ვიწყე მე არქიმანდრიტმა ნაქოლოზ, ხელითა ჩემითა შენებად აშისა, საღვთაღვთად და მუდამ გამარჯვებად ბედნიერის ხელმწიფის მეფის სოლომონისა და ძისა ნისისა ალექსანდრესათვის“ და სხვ. (აქ—სოლომონ I იგულისხმება). ბოლოს წარწერას თარიღი უხია.

ნიკოლოზის მიერ მეორედ აშენებული სამრეკლო ორბარათულიანია: კუბურ I სართულზე შედგმულია ოთხსვეტიანი ფანჩატური (წინათ, ჩვეულებრივ, სვეტების რაოდენობა მეტი იყო, XIX ს-ში კი უმეტესად სწორედ ოთხსვეტიანს აშენებდნენ: მაგ: სავანეში და სხვ.).

გ. ცქიტიშვილი. წარწერა იმერეთის სოფ. ვარძიის მონასტრის სამრეკლოზე: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31. თბ., 1954, გვ. 5—9.

პაპუა ქარუმძე—სარქარი, სახლთხუციშვილი. ქვემოქალის გივი ამილახვრისეული ეკლესიის მშენებელი. მოხსენებულია ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადის წარწერაში. შენობა ერთნავიანია, თლილი ქვის პერანგით; ტექნიკურად კარგადაა შესრულებული, მაგრამ მხატვრულად უმნიშვნელოა, როგორც დიდი უმეტესობა XVIII ს-ის ეკლესიებისა. ბევრად უფრო საინტერესოა კოშკი, რომელზედაც ეკლესიაა მიდგმული; მაგრამ კოშკი უქვევლად უფრო ადრინდელია და პაპუა ქარუმისძის ხაშენი არ უნდა იყოს. პაპუა შეგვიძლია მივიჩნიოთ მხოლოდ კარგ ხელოსნად (განსაკუთრებით იმ დროის კვალობაზე) და არა შემოქმედად.

პაპუა და პოლოზა—XVII ს-ის ოსტატები, რომელთაც 1683 წ. პაპუნა ბარათაშვილისთვის ააშენეს ეკლესია ს. ტ ბ ის ის სასახლის კომპლექსში (ტბისი მდ. ალგეთთანაა, თეთრი წყაროს რაიონში). ეკლესიის დასავლეთის ფასადზე, ზემოთ, მოთავსებულია ორი ხელემაპყრობილი მამაკაცის პრიმიტიული რელიეფი. ფიგურების გვერ-

დით— იარაღებია: ჩაქუჩები, გონიო და სხვ. ფიგურების თავზე. (ცალცალკე) წარწერებია: „ოსტატი პაპუა“, „ოსტატი პოლზა“. ეკლესია ერთნავიანია, თლილი ქვის პერანგით.

ირ. ციცი შვილი. ძველი საქართველოს ხუროთმოძღვრები: „დროშა“, 1952, № 4, გვ. 23.

საბა ტუსისშვილი— ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი, რომელიც განაგებდა ნინოწმინდის კათედრას 1743 — 45 წლებიდან 1762-იანი წლების დასაწყისამდის. გარდაიცვალა 1780-სა და 1784 წლებს შუა. მის საბელთანაა დაკავშირებული ნინოწმინდის ტაძრის განახლება და სხვადასხვა შენობათა აგება ტაძრის გალავანში. უმთავრეს ცნობებს ამ მშენებლობის შესახებ გვაწვდის თვით საბას მიერ შედგენილი საბუთი — „ანდერძისებრნი ღუწანი“ — რომელშიაც აღწუსებულია მისი მოღვაწეობა ნინოწმინდის კათედრის საკეთილდღეოდ.

საბა ტუსისშვილი დიდად ენერგიული მოღვაწე ჩანს. მისი საქმიანობა არ იფარგლებოდა მარტო ნინოწმინდის ტაძრის განახლება-განმეწეებით, იგი ზრუნავდა ღვეით გარეჯის მონასტრებზედაც, ზრუნავდა ნინოწმინდის მამულების აწეწილ საქმეთა მოწესრიგებაზე, ლეკიანობისა და შინაგანი აშლილობის გამო აყრილ და გადახვეწილ ყმა-გლეხების შემოკრებასა და დასახლებაზე და სხვ.

ანდერძის თანახმად, ნინოწმინდის ძველი ტაძრის განსაახლებლად, მან დაძველებული გუმბათი ახლით შეცვალა, საკურთხეველში ახალი იატაკი დააგო, ახალი კანკელი ააშენა, ეკლესიასა და კარიბჭეს ახალი კარები გაუკეთა, იზრუნა გალავნის განსაახლებლად. „ეკლესიისა ამის ჩემისა გვრგვან — გუმბათი ესრეთ დაძველებული იყო, — წერს საბა — რომ ნიადაგ შიშსა შინა ვიყუშნით დაცემისათვის. ჭელვჭყავ იმისად მტკიცედ განწყარებად ესრეთ, რომელ იგი, რომელიცა ძველი იყო, დაშოვაქციე. და დაქცევასა ამას ზედა ჰირნი არა უმცირეს აღშერებისა იყუწეს, რომელ დიდად დაგვაშრომილა“. ამის შემდეგ საბა „ამის დაქცეულისა აშენებასა“ შეუდგა. ახალი გუმბათის ყელი, როგორც ჩანს, ძველის ნაშთზევე აუგიათ: „მოვჭკიდეთ ძველ-შენებულსა მას ყელსა და დიდად სიმაღლედ აღჰსწია ესე ჩვენგან ახალ ქმნილება, და ნივთ-მასალა მრავალნი და უჭამრავნი შეილივნეს ამას ზედა“. მაგრამ გამოირკვა, რომ გუმბათთა „წყალი არ შეიმაგრა“, რის გამოც იგი ორჯერ დაარღვიეს და კვლავ ააშენეს. როგორც მასალის მოზიდვა, ისე ძველი,

მტკიცედ ნაშენი, ნაწილების მორღვევა და, მით უფრო, ახალი გუშ-
ბათის აგება მშენებლებს დიდად გაჭირვებიათ. „ესე უკანასკნელი
შრომა, რომელიცა მოვიღე კულა დაქცევაზედ და უკეთილესად აღ-
გებაზედ, არა ნაკლ პირველისა ქირისა მივიღე. სამ გზის კელვჰყავ
მაზედ მუშაობად, და აწ რაოდენ ძალ-მედვა და ძალ-იდებოდა
განეასრულეო“, წერს საბა. სიძნელე მრავალგვარი იყო: მასალა
შორიდან მოჰქონდათ, იმეამად კი „მრავლად სხვაგან და სხვაგან
დიდ-დიდნი ჯარნი მდგომარებდეს ლეკთანი“. მაგრამ უმთავრესი
სიძნელე ტექნიკური ხასიათისა იყო: დიდი გუშბათის აგების ხე-
ლობა იმდროინდელ საქართველოში საერთოდაც დაქვეითებული
იყო (მოიპოვება მხოლოდ თითო-ორგლა მაგალითი), მით უფრო
უნდა გაჭირვებოდა ეს საბას, რომელიც, როგორც ანდერძის ტექს-
ტით შეიძლება დავასკვნათ, თვითონვე ხელმძღვანელობდა მშენებლო-
ბას. ძნელი წარმოსადგენია, რომ მას სათანადო გამოცდილება
ჰქონოდა, როგორც კონსტრუქტორს. ამ გამოუცდელობამ სათა-
ნადო შედეგიც გამოიღო: ახალი გუშბათი შეუფერებელი სიდიდისა
და სიმძიმისა აღმოჩნდა. 1824 წელს იგი მიწისძვრის დროს და-
იქცა, მალე დაინგრა ტაძრის კედლების ნაწილიც (გადმოცემის თა-
ნახმად, როცა საბამ აღდგენილი გუშბათი ერეკლე II-ს აჩვენა, მე-
ფეს უთქვამს: მერწმუნე, მღვდელმთავარო, რომ ეკლესია შენ და-
გინგრევი და არ ავიშენებია, საპალნე დიდი დაგიდგამს, ფეხები გა-
მოვიცლიაო“).

1774—1777 წლებს შუა საბამ ეკლესიის გალავანში, „სამ-
რეკლოსა და ბურჯს შუა, მარნის გვერდით“ აიშენა ორსართუ-
ლიანი საცხოვრებელი სახლი, რომელსაც იგი სასახლეს უწოდებს.
„სასახლე ესე არის ქვიტყირისა, ძირს არის სამი სახლი (ოთახი,
ვ. ბ.): ორი საწოლი და ერთი დიდი, და ზედეთ სახლი სამი: თავსა
და ბოლოს საწოლი, და საშუალო აივანი, ყოვლითა და სრულითა
თვისითა განწყობილებითა, და სასახლისა ამის წინარე, დაბლა და
მალლა, აივნები“. ამ შენობას დღემდის თავდაპირველი სახით არ
მოუღწევია: XIX ს-ის დასაწყისში მას მარჯვენა ნაწილი ჩამოჰრეს
და აქ მცირე სამლოცველო ჩააშენეს. საბას „სასახლე“ გამოიკვ-
ლია და მისი თავდაპირველი სახე გრაფიკულად აღადგინა ლ. რჩე-
ულიშვილმა. მან ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ტუსის-
შვილის სახლი, თავისი ხუროთმოძღვრული ფორმებით, განსხვავ-
დება XVI—XVIII სს-თა საცხოვრებელი სახლებისგან, რომელთა

გაფორმებაშიაც, მრავალ შენთხვევაში, იგრძნობოდა ირანული არქიტექტურის გავლენა. სინოწმინდის სასახლეში „ნაცვლად კამაროვანი, სტალაქტიტური გადახურვისა, გამოყენებულია ბრტყელი ხის პლაფონი, კარ-სარკმელთა არა ისრისებრი გადახურვა, არამედ სწორი არქიტრავეული და სხვ.. ამაში ნათლად ჩანს უფრო ძველი, X—XI საუკ. სასახლეთა, ტრადიციის გაგრძელება“. ქართული საცხოვრებელი სახლის მრავალსაუქუნთან ხუროთმოძღვრულ ტრადიციასთანაა დაკავშირებული შენობის მთლიანი აღნაგობის პრინციპიც: ოთახების დალაგება ერთ მწკრივად, ფართო კარ-სარკმლების გაჭრა მთავარი ფსადის მხარეს, აივნების გამოყენება და სხვ.. მეორე მხრივ, ნინოწმინდის სასახლე ერთგვარი წინამორბედია ქართული საცხოვრებელი სახლის განვითარებისა უფრო გვიან, XIX ს-ში, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ. ძალიან ძნელი გასარკვევია, რა ადგილი უჭირავს საბატუსისშვილის სახლს XVIII ს-ის ქართულ საერო არქიტექტურაში, ძნელია მისი ხუროთმოძღვრული „წყაროებისა“ და უშუალო „წინაპრების“ დადგენა, რადგანაც სათანადო შესაღწევად მასალა ჩვენ სრულიად არ გავაჩნია.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი, რომ საბას სასახლეში ოთახები შიგნით ოსტატურად, დიდი სიყვარულით იყო გაფორმებული. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ხის ქერის დამუშავება (ქვემო სართულში იგი უჯრედებადაა დაყოფილი, ზემოთ — თევზისფხურა სახეებია გამოყვანილი), კედლის კარნიზების ფაქიზი პროფილები, ღრმა თახჩები, რომლებიც აეურული, მშვენივრად მოხარატებული, ხის კარებით იხურებოდა და სხვ. (1952—53 წლებში არქიტექტურის საქმეთა სამმართველომ შეაკეთა ნინოწმინდის სასახლე და მის გადარჩენილ ნაწილს თავდაპირველი სახე აღუდგინა).

1777 წელს საბა ტუსისშვილმა ნინოწმინდაშივე, მის მიერვე ამოთხრილი ქის თავზე, ააგო „მცირე სახლი, თალრის მსგავსი“, რომელსაც დღემდის არ მოუღწევია. თავის ეკლესიაში იგი სხვა წვრილმან სამშენებლო საქმიანობასაც აწარმოებდა. მთელი ეს საქმიანობა, ისევე, როგორც ეკლესიის გუმბათის აღდგენა, წმინდა ტექნიკური ხასიათისა იყო. საბას, როგორც საქმის მცოდნე, გარკვეული მხატვრული ალღოს მქონე, მშენებლის სახე, არსებითად მხოლოდ მის „სასახლეში“ ჩანს. სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობია

საბას ბიოგრაფიის ჩვენთვის საკირო ფაქტები: არ ვიცით, სად შეისწავლა მან ხელობა, სად იმოგზაურა, უნახავს თუ არა რამე. საქართველოს გარეთაც და სხე.

რომ საბა თვითონვე ხელმძღვანელობდა მწეწებლობას, ეს მისი ანდერძიდან ჩანს. თუმცა იგი თავისთავს ოსტატად ან ხუროთმოძღვრად არ იხსენიებს. ს. ბარნაველმა მიაკტია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ „ანდერძში, გვირგვინ-გუმბათის მშენებლობის ვრცელ აღწერილობაში, ხუროთმოძღვარი არსად ჩანს...ასუბსაკები საკითხების გადაწყვეტი თვითონ საბა გამოდის“. ანას უნდა დაეუმატოთ შემდეგიც: როცა საბა მის მიერ საეკლესიო ნივთებისა და ხელნაწერების მორთვაზე, შტეტე-ბასა და გადაწერაზე ლაპარაკობს, იგი ყოველთვის აღნიშნავს: „ბარძინი შეეკამნიეინე“, „ჟენხუმად შეეკამნიეინე“, „ხატნი დაუ-ხატვინე“, სვადანსვა წიგნები „დავაწერინეო“ და სხე. მაგრამ, როგორც კი მშენებლობაზე იწყება საუბარი, იგი ნხლოდ პირველი პი-რით ლაპარაკობს: ძველი გუმბათი „დამოვაქციე“. „გარშემოსავ-ლებისა ხისა ფლანგმან (ბარაჩომ) დიდსა შრომასა მიმცა“, „მრავ-ლითა პირ-დებითა ფლანგიშემოვაველე“, „ჩველვეჰყავ მახედ მუ-შაკობად“, „განვასრულე“, „აღვაშენე საახლე“, „დავდგი სახლი“, „მარანიცა აღვაგე“, და სხე... მართო ესეც არ იკმარებდა, რადგანაც ანალოგიური გამოთქმები ზოგ სხვა საბუთშიაც გვხვდება. მაგრამ საბას, იმავე დროს, მოხსენებული ყავს გარეჯელნი „სახასონი კაცნი“, თავისი ეკლესიის ყმანი, მინასტრის ყმანი, რომელთაც „ზე-მორე აღწერილსა მას ეკლესიისა შენებასა ჩენისა სათნო ყოფითა ფრიად და ნრავლად იწუშაკეს“; იგი იხსენიებს „შეტლობილის აღიხის მეველოვნეს“. საბა არავის არ ივიწყებს, ვინც ეკლესიის შენებისას რამე მონაწილეობა მიიღო. მათთვის ღმერთს ევედრება და თავის მემკვიდ-რეებს უნადერძებს, მათი სხენება დაეწყებას არ მისცეთო. ძნელი წარ-მოსადგენია, რომ მას ცალკე არ ესენებია ხუროთმოძღვარი, ან მწე-ნებლობის სხვა ვინმე ხელმძღვანელი, თუ კი ასეთი პირი არსებობდა. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ მთელი მშენებლობის ძირითადი ხელმძღვანელი თვით საბა იყო. ეს კია, რომ სასახლის მშენებლობის დროს მას უბეველად უნდა ჰყოლოდა დახელოვნებული ოსტატები, კერ-ძოდ ხის ოსტატები (ცნობები სასახლეზე მოკლეა, რადგანაც საბუთის დამატებაშია მოცემული).

1. სარა ბარნაველი. საბა ტუხისისშვილის „ანდერძი-სებრნი ლუწანი“ (გამოკველევა და ტექსტი): ქართული ხელოვნება, 3. თბ., 1950, გვ. 211—236; ლეო რჩეუ-ლი შვილი. საბა ტუხისისშვილისაჟული სასახლე სოფ. ნინოწმინდაში: იქვე, გვ. 237—247, ტაბ. 101—104.

საკოცარი—X ს-ის ხუროთმოძღვარი, კუმურდოს ტაძრის მაშენებელი (ჯავახეთი, ახალქალაქიდან 12 კლმ-ის ჩანძილზე). სანა-

რეთის შესასვლელის თავზე, სამშენებლო წარწერაში, მოხსენებულა ხუროთმოძღვრის სახელი და ტაძრის აგების თარიღი: „იოვანე ეპისკოპოსმან და დეა საძირკველი ამის ეკლესიისა და ხელითა ჩემ ცოდვილისა საკოცრისა დათა, ლეონ მეფისა ზმ, აღიდენ ღმერთმან, ქორონიკონსა რპდ, თუესა მაისსა, დღესა შაფათსა მთოარისსა, ერისთობასა ზვასსა, ესე ბალავრი მან დადეა“ (რპდ=964 წელს). კუმურდოს ტაძარი — მომწიფებულ შეასაუყუნეთა ქართული ხუროთმოძღვრების ერთი პირველი მნიშვნელოვანი ძეგლთაგანია. გეგმით იგი ჯერ კიდევ დაკავშირებულია მრავალაუხსიდიან ეკლესიათა ტიპთან, რომელიც ქართული ხელოვნების „გარდამავალი ხანის“ (VIII—X სს.) ბოლო ეტაპზე შეგუშავდა. მაგრამ მრავალაფსიდა ტიპი აქ უთავსდება ჯვარისებრ, წაგრძელებულ, მოხაზულობას (გარედან), რომელიც ამიერიდან ვრცელდება და მკვიდრდება. მიუხედავად გეგმის ამგვარი „გარდამავალი“ ხასიათისა, ხუროთმოძღვრული ფორმებისა და მორთულობის მხრივ, საკოცარის ნაწარმოები საესეებით ჩამოყალიბებული და დასრულებულია: სამშენებლო-ტექნიკური თვალსაზრისით (ქვის თლა, წყობა, პროფილები) კუმურდო ერთი ყველაზე ბრწყინვალე ნაგებობათაგანია საქართველოში; საერთო პროპორციები, ხუროთმოძღვრული დეტალების დაუშვავება, სახეების მხრივ დიდად საინტერესო, განსაკვიფრებლად ფაქიზი, ჩუქურთმები მოწაობს, რომ საკოცარი დიდი ნიჭით დაჯილდოებული, შესანიშნავი ოსტატი იყო, ერთი უდიდესა ხუროთმოძღვართაგანი ძველი საქართველოსი.

- Е. Такайшвили. Христианские памятники: Матер. по археол. Кавказа, т. XII. М., 1909, გვ. 37—38;
 2. Н. Северов и Г. Чубинашвили. Кумурдо и Никорцминда, изд. Акад. Архитектуры СССР. М., 1947, გვ. 3.

სერაპიონ ზარზმელი — გამოჩენილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე, რომლის ცხოვრების დროის შესახებ სხვადასხვა აზრები არსებობს (ყოველ შემთხვევაში, იგი ადრინდელ ფეოდალურ ხანას უნდა მიეკუთვნოს: იხ. ზემოთ: გარბანელი).

ზარზმის ცნობილი მონასტრის დამაარსებელი. მისი ცხოვრების აღმწერი ბასილი ზარზმელი მოგვითხრობს, რომ სერაპიონი იყო „სხუათავე თანა სათნოებათა თანა მეცნიერ... და ფრიად შემკულ წესითა ხუროობისა დათა“. იგი მონაწილეობდა ოპიზის მონას-

ტერში წარმოებულ ერთერთ მშენებლობაში („იხილვებოდა მდგომარედ ხუროთა თანა“).

1. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა პროფ. კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით. თბ., 1935, გვ. 170.

2. 3. ინგოროყვა. გიორგი შერჩულე. თბ., 1954, გვ. 340—341.

სტეფანე სარაიდარი—ხუროთმოძღვარი, რომელიც ცხოვრობდა XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, ერეკლე II-ის დროს. 1788—1798 წლებს შუა იგი ხელმძღვანელობდა ქოლაგირის ციხის მშენებლობას. საქართველოს სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში ინახება ამ ციხის ნახაზები, რომლებიც განმარტებით ბართთან (ინსტრუქციასთან) ერთად გაუგზავნიათ სახელმძღვანელოდ სამუშაოს მწარმოებელ სტეფანესადმი (საბუთი II 2745). სტეფანე მაოლოდ მშენებლობის ხელმძღვანელი იყო და არა პროექტის ავტორი. აგებული ციხე (ბოლნისის რაიონში, სოფ. არახლოსთან, გაშლილ ვაკეზე) რამდენადმე მაინც განსხვავდება ნახაზებისგან.

1796 წ., აღამაჰმად ხანის მიერ თბილისის აოხრების შემდეგ, სტეფანე მონაწილეობდა თბილისის გალავნის აღდგენაში. დარჩენილია ერეკლე II-ის ბრძანება იოსებ მიშკარბაშისადმი: „ქ. ჩვენი ბრძანება არის, მიშკარბაშო იოსებ! მერე სარაიდარი სტეფანე, სარაიდარი ფარსადანა და ორი მოქალაქე და კალატოზები უნდა შენთან წაიყვანო და მიხვიდეთ, ქალაქის გალავანს შემოუაროთ, საცა კედლები დაქცეულები არის, ის უნდა კალატოზების საზომის იარაღებით გააზომინო. საცა როგორც არის დაქცეული და ან როგორც უნდა აშენება, ის უნდა ზომით სწორეთ შეიტყოთ და დასწეროთ და მას უკან, როგორც ჩვენგან ბრძანება მიეცეს, ისე უნდა გაკეთდეს. ფებერვლის იმ, ქკს უპდ. ერეკლე“ (=18. II, 1796 წ.). სტეფანე სარაიდარი მონაწილეობდა აგრეთვე დავით ბატონიშვილის სახლის მშენებლობაში თბილისს, 1801 წელს (მოხსენებულთა გაწეული ხარჯის ნუსხაში), მაგრამ სახელდობრ როგორი იყო მისი მონაწილეობა, საბუთებიდან არ ჩანს.

1. ვახტ. ბერიძე. XVIII ს-ის ქართველ ხუროთმოძღვართა ნახაზები: საქართველო. სახ. მუზეუმის წიგნბე, ტ. XIV-B, 1947, გვ. 227 — 228; 2. საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. 65; 3. მასალები საქართველოს ეკო-

ნომიური ისტორიისათვის, წ. I. მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ., 1938, გვ. 181, 182.

ფარეზასძე—XIII ს-ის ხუროთმოძღვარი, რომელმაც ამ საუ-
უყუნის 80-იან წლებში, სამცხის მფლობელის ბექა მანდატურთუხუ-
ცესის ბრძანებით, ააგო საფარის წმ. საბას ტაძარი. მისი სა-
ხელი მოხსენებულია სარკმლის წარწერაში ტაძრის დასავლეთის
კარიბჭეზე: „ს რ უ ლ ი ქ ნ ა ს ა ყ დ ა რ ი ე ს ე ს ა ძ ი რ კ უ ლ ი თ ვ ე
კ ო ვ ლ ი თ ა ფ ე რ ი თ ა ჯ ე ლ ი თ ა ფ ა რ ე ზ ა ს ძ ი ს ა თ ა, შეუნდევ-
ნენ ღმერთმან“. წარწერის ტექსტი უეჭველად მოწმობს, რომ ფა-
რეზასძე მთელი ტაძრის მაშენებელია, და არა მარტო მისი დასავ-
ლეთის კარიბჭისა. სხვა ცნობები ოსტატის შესახებ არ დარჩენილა.
საფარაშივე შემონახულა რელიეფი—მამაკაცი გონიოთი და ჩაქუ-
ჩით ხელში, და წარწერით „ფარეზს შეუნდვენ ღმერთმან“. საფი-
ქრებელია, რომ ეს ფარეზა საფარის მშენებლის მამაა, და რომ
ფარეზასძეს თავისი ხელობა მემკვიდრეობით ჰქონდა მიღებული.

რაკი საფარის მონასტერში, რომელიც იმავე დროს ჯაყელთა
ერთერთი რეზიდენცია იყო, მთავარი შენობა ფარეზასძემ ააგო,
უეჭველია, იგი ხელმძღვანელობდა მთელი კომპლექსის მშენებლო-
ბასაც. იგი ალბათ ბექას კარის ხუროთმოძღვარი იყო (საფარაში
დარჩენილია იმდროინდელი სამრეკლო და სასახლის ნანგრევები).
ფარეზასძის ნაწარმოები—წმ. საბას ტაძარი—ტიპური „გარდამა-
ვალი“ ხასიათის ძეგლია: ძველ ტრადიციებზე აღზრდილი ოსტატი
ბევრ რაშიმე ჯერ კიდევ ვერ აღწევს თავს XII—XIII სს-თა მიჯ-
ნის დამახასიათებელ ფორმებსა და ელემენტებს, მაგრამ მის ტა-
ძარში უკვე მეტად საგრძნობია ამ ტრადიციებისგან მოწყვეტის
ნიშნებიც: საფარის წმ. საბა, არსებითად, პირველი ნიმუშია იმ
საფეხურისა, რომელაც ქართულ ხუროთმოძღვრებაში XIII ს-ის
მიწურულიდან მუშავდება: ძეგლი მოკლებულია მთლიანობას (ფა-
სადთა კომპოზიციების მხრივ), მის მორთულობაში, რომელიც მო-
ტივებით ძალიან მდიდარია,—სიმშრალე და მოღუნება იგრძნობა,
პროფილები—დაქუცმაცებულია. საერთო მხატვრული შთაბეჭდი-
ლების მხრივ დანახასიათებელია ერთგვარი რეაქცია წინა ხანის
ძლიერი დეკორატიულობისა და რაფინირების წინააღმდეგ. ტექ-
ნიკის მხრივ ჩუქურთმათა შესრულება მაღალ დონეზე დგას. შენობა
საინჟინრო-სამშენებლო თვალსაზრისითაც დიდად გამოცდილი ოს-

ტატის ხელს ამეღვენებს: მის ასაშენებლად საჭარო გამბდარა საგანგებო საყრდენი კედლების ამოყვანა ციცაბო კლდის პირს. მიუხედავად ამისა, ტაძარი დღემდის, ძირითადად, დაუზიანებელია.

1. Е. Такайшвили. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, I, 1905, გვ. 87—88 (ე. თაყაიშვილი ოსტატის სახელს „ფარელასძედ“ კითხულობს).

2. ვახტანგ ბერიძე. სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII—XVI საუკუნეები. თბ., 1956, გვ. 51, ტაბ. 11.

ფარსადან სარაიღარი—ცხოვრობდა XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, ერეკლე II-ის დროს. მონაწილეობდა თბილისის გალავნის აღდგენაში 1796 წ., ალამაჰმადხანის შემოსევის შემდეგ. მოხსენებულია ერეკლე II-ის ბრძენებაში მიშკარბაშ იოსებისადმი (1796, 18, II). იხ. ზემოთ: სტეფანე სარაიღარი.

ქაიხოსრო ბაღსარაშვილი (ცხოვრობდა XVII ს-ის მეორე ნახევარში)—ანანურის დიდი ტაძრის (1689 წ.) მშენებლობის ხელმძღვანელი. ეს ტაძარი აშენდა არაგვის „ერისთვისშვილის მდივანბეგის“ ბარძიმის ბრძანებით. სამხრეთის კედლის წარწერაში ქაიხოსრო თავისთავს ბარძიმის „წინამდგომელსა“ და „ზოქაულთხუცესს“ უწოდებს. ბარძიმმა—წერს ქაიხოსრო—„დამადგინა წმინდას ამას მონასტერსა ზედან სარქრადა. უწყის ღმერთმან, რაც შეძლება მქონდა, დღივ და ღამ მოუსვენებლად ვშვებოდი, არ ვეც ძილი თვალთა ჩემთა, ვიდრემდის განასრულებდენ მონასტერსა მასო“.

ანანურის დიდი ტაძარი გვიანი ფეოდალური საქართველოს არქიტექტურის ერთი უმთავრესი ძეგლთაგანია. აღმოსავლეთ საქართველოს იმდროინდელ ძეგლთა უმეტესი ნაწილისაგან განსხვავებით, იგი თლილი ქვითაა ნაშენი და მდიდრულადაა მოჩუქურთმებული. მორთულობა დიდი პრეტენზიითაა შესრულებული, მაგრამ ისევე, როგორც ყველა სხვა იმდროინდელ ძეგლში, აქაც იგრძნობა ხელოსნური სიმშრალე, დახვეწილი გემოვნებისა და ზომიერების გრძნობის უქონლობა, ბევრი რამ ხუროთმოძღვრულ ფორმებთან გააზრებული შეთანხმების გარეშეა გაკეთებული. ტექნიკურად ტაძარი კარგადაა ნაშენი.

3. ზაქარაია. ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი. თბ., 1953, გვ. 11—13.

ქველი — ხუროთმოძღვარი, რომელმაც X ს-ის მეორე ნახევარში ააგო შეპიაკის ეკლესია (თრიალეთში; ამჟამად მოქცეულია

ხრამპესის ხელოვნური ტბის ფსკერზე). ერთნავეიანი შენობა განსაკუთრებით საინტერესო იყო მდიდრული მორთულობით (კარნიზებზე, საარქმელებისა და შესასვლელის გარშემო). ქველი ორ წარწერაშია მოხსენებული: ერთი—სამხრეთის ფასადზეა, ქვის წყობის ერთერთ ქვემო რიგში: „სახელითა ღმრთისაითა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთის მშობლისაითა დაისუა ქვაი ესე ქველისაი. ქრისტე შეიწყალე“. მეორე—კარნიზის ქვაზეა: „ქრისტე შეიწყალე მონაჲ შენი ქველი“. ლ. რჩეულიშვილი, რომელმაც გამოიკვლია ძეგლი დაფარვის წინ, მივიდა იმ დასკვნამდის, რომ ქველი, რომელმაც თავისი სახელი აღნიშნა მშენებლობის ორ მთავარ ეტაპზე, დაწყებისას და დამთავრებისას, ძეგლის მშენებელი-ხუროთმოძღვარი უნდა ყოფილიყო (ხელისუფალნი—თრიალეთის მფლობელი რატი და მისი ძე, აგრეთვე ქტიტორი, რომლის ხარჯზედაც შენდებოდა ეკლესია, სხვა წარწერაში არიან მოხსენებული).

შალვა—„გალატოზთა ზედა მომგე“, რომელიც ხელმძღვანელობდა რუისის ტაძრის აღდგენას ალექსანდრე I-ის დროს (XV ს-ის მეორე მეოთხედში). ეს აღდგენა საკმაოდ არსებითი იყო, რადგანაც თემურ-ლენგის დროს ტაძარი ძლიერ დაზიანდა. ალექსანდრეს ბრძანებით „კვალად აღეშენა საყდარი ესე“ (წარწერა ტაძრის დასავლეთის შესასვლელის თავზე). გ. ჩუბინაშვილის დასკვნით, ოსტატ შალვას ხელმძღვანელობით აღადგინეს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფასადები, სხვა ფასადთა ნაწილები, დასავლეთის კარიბჭე; შიგნით „მოუხდათ წყობის, მოპირკეთების, თალებისა და კამარების შეკეთება და სვეტისთავეების ახლად გაკეთება“, აფრების შეკეთებაც; „ამგვარად, ეკლესიის შიგნითა სახე ალექსანდრე I-ის შეკეთების შედეგს წარმოადგენს“. გუმბათის ყელის ზედა ნაწილიც ამ ხანას უნდა მიეკუთვნოს. აღდგენისას იყენებდნენ ძველ ფრაგმენტებს, მაგრამ სრულიად უსისტემოდ, რის გამოც ტაძრის ფასადებზე დღეს ჩუქურთმების განლაგება ქაოსურია. ზოგი რამ ხელახლადაც გაუკეთებიათ. როგორც ახლად გაკეთებული ნაწილების ხარისხი, ისე ძველი ნაწილების გამოყენების ხასიათიც, დიდ მხატვრულ დაქვეითებას მოწმობს. შალვა ალბათ გამოცდილი ხელოსანი იყო, მაგრამ შემოქმედი ხუროთმოძღვრის უნარი მას არ გამოუჩენია (წარწერა, რომელშიაც შალვაა მოხსენებული, ტაძრის სამხრეთის შესასვლელთანაა, მარცხნივ: „გალატოზთა ზედა მომგესა შალვას შეუნდვეს ღმერთმან. ამინ“).

1. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, sixième rapp., გვ. 8. SPb., 1851. 2. ე. თაყაიშვილი. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907, გვ. 107. 3. თ. ეორდანი. ქრონიკები, II, გვ. 252. 4. გ. ჩუბინაშვილი. რუსის ტაძრის ისტორიისათვის: ენიშნის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 462—466.

შუარტყლელი—მოხსენებულია სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში. როცა სერაპიონის ანდერძის თანახმად განიზრახეს ზარზმის მეორე ეკლესიის აგება, წინამძღვარმა მიქელმა „ქელონებით განთქმულსა კაცსა მოუწოდა...ქვეყანი საგან ბერძენთაჲსა...რომელსა თანა შეეწედა აქუნდა გალატოზი სახელით შუარტყლელი და ორნივე იყვნეს მოძღუარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა“. ამ შენობას დღემდის არ მოუღწევია. შუარტყლელი ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში ცხოვრობდა (მიქელი, რომლის დროსაც მეორე ეკლესია აშენდა, წინამძღვრობდა სერაპიონის მომდევნო წინამძღვრის გიორგის გარდაცვალების შემდეგ).

ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. პროფ. კ. კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით. თბ., 1935, გვ. 179.

ქიქაფორისძე—XIII ს-ის ხუროთმოძღვარი, გუდარეხის ტაძრის მაშენებელი. საზრეთის კედლის წარწერაში ნათქვამია: „...აეშენა წმიდა ესე ეკლესია ქელითა ფრიად ცოდვილისა ქიქაფორისძისათა სალოცველად და სადიდებელად. დედოფალთ დედოფლისათვის, რუსუდან დედოფლისა და შვილთა მისთა...“ (რუსუდანის მეფობის დროის მიხედვით ძეგლი 1222—1245 წლებით თარიღდება). გუდარეხის ტაძარი ერთნავიანი შენობაა, მრავალრიცხოვანი ჩუქურთმებით მორთული. აღმოსავლეთის ფასადისთვის ოსტატს გამოუყენებია XII—XIII ს-თა მიჯნის გუმბათოვან ეკლესიებში გავრცელებული სქემა: დიდი მოჩუქურთმებული ჯვარი შუა სარკმლის თავზე, მასთან გადაბმული სარკმლის საპირე და ჩუქურთმიანივე რომბები სარკმლის ქვეშ. გუმბათოვანი არქიტექტურის თავისებურ „გავლენას“ მოწმობს სამკუთხანიშების მოტივიც, რომელიც ერთნავიან ეკლესიებისათვის უცხოა და სულ ორიოდ შემთხვევაში გვხვდება. ქიქაფორისძეს თავის ნაწარმოებში ახალი სიტყვა არ უთქვამს, მაგრამ გუდარეხის ტაძარი

საინტეროსოა, როგორც XII—XIII ს-თა მიჯნის არქიტექტურის ერთი უკანასკნელი დამახასიათებელი ძეგლთაგანი. შესრულების მხრივ იგი კარგ პროფესიულ დონეზე დგას.

Е. Такашвили. Археол. Экскурсии, разыскания и заметки, II, 1905, გვ. 31—32.

ჰარაბაჟ—XI ს-ის ხუროთმოძღვარი. რომელმაც ააგო სოფ. სავანის (საჩხერის რ., ყვირილის ხეობა) წმ. გიორგის ეკლესია. მისი სახელი მოხსენებულია დასავლეთის შესასვლელის წარწერაში: „სახელითა ღმრთისაჲთა... დამაყენა მე, სულითა საწყალობელი ჰარბა აღსაშენებელად წმიდის ამის საყდრისა, აღიდენ ღმერთმან გიორგი ერისთავთ ერისთავი. სალოცველად სულისა მათისათვის...“ და სხვ. მეორე წარწერაში, რომელშიაც იგივე ადგილობრივი ფეოდალი—ერისთავთ ერისთავი გიორგი გულზვიადის ძე იხსენიება, აღნიშნულია ძეგლის აგების ზუსტი თარიღი—1046 წელი. ჰარაბას მიერ აშენებული ეკლესია ერთნაწიანია, დიდი მინაშენით სამხრეთის მხრიდან. მორთულობის მოტივები და ხასიათი მოწმობს, რომ ეს მინაშენი-კარიბჭე სხვა ოსტატის მიერ უნდა იყოს შესრულებული, ალბათ ცოტა უფრო გვიან. თვით ტაძარი, მიუხედავად სიმკირისა, მომწიფებულ შლასაუკუნეთა ქართული ხუროთმოძღვრების ერთი საუკეთესო ნიმუშთაგანია: მორთულობა — საკმელთა და შესასვლელთა საპირფარეოები, კარნიზის ჩუქურთმები, როზეტები — მოტივებით მდიდარია, ტექნიკური შესრულების მარე — ოსტატური, მბატკრული თვალსაზრისით — კარგად მოფიქრებული და შეთანხმებული შენობის მარტივ ხუროთმოძღვრულ ფორმებთან. ოსტატი დასავლეთ საქართველოში აღზრდილი ჩანს: მისი ნაწარმოები, მორთულობის მხრივ, იმ წრეში ექცევა, რომლის სხვა ნიმუშებადაც შეიძლება მივიჩნიოთ კაცხის ტაძრის მეორე ფენა (გარშემოსავლელი), პატარა ონი ქვემო რაჭაში, ნიკორწმინდის აღმოსავლეთის ფასადი და სხვ..სხვა ცნობები ჰარაბაჟს შესახებ არ მოიპოვება.

1. M. Brosset. Notice détaillée sur les églises de Savané et de Mauglis: 1. Bullet. hist. phil., XIV, 1857, სვ. 161—168, № 11; 2. Mélanges Asiatiques, III, 1859, 36—46 (ბროსეს სავანის წარწერების შესახებ მასალა დ. მეღვინეთხუცესის შვილისა და ბართოლომეისგან ჰქონდა მიღებული. მეღვინეთხუცესის შვილი ხუ-

როთმოდღერის სახელს „ლუარსაბად“ კითხულობდა, რადგანაც სახელის პირველი ასო „ლ“-დ მიაჩნდა. ბროსე დაეჭვდა—ეს სახელი მაშინ საქართველოში უცნობი უნდა ყოფილიყო, აქ, ალბათ, „ლ“ კი არა „ზ“ სწერია და სახელიც „ზურაბა“ არისო). 2. Г. Церетели. Археологические экскурсии по Квириньскому ущелью: Матер. по археол. Кавказа, VII, გვ. 101 (წერეთელიც „ლუარსაბს“ კითხულობს). 3. ვახტ. ბერიძე. სავანე: ქართული ხელოვნება, 1, 1942, გვ. 91.

Зодчие древней Грузии

Аврелий Ахолис — Главный живописец («архизографос») и зодчий («архитектон»), имя которого упоминается в греческой эпитафии, обнаруженной в 1938 г. на Самтаврском некрополе в Мцхета. Проф. С. Г. Каухчишвили, опубликовавший надпись, датирует ее IV в. н. э. (по характеру письма, языковым формам и содержанию). Он указывает, что термин «архизографос» не встречается ни в древнегреческих, ни в византийских памятниках вплоть до XII в., т. к. «понятия, выражаемого этим термином в греческой действительности не было... этот греческий термин специально создан для местных нужд — для обозначения должностного лица, имеющегося в Мцхета. Т. о., Аврелий Ахолис является не случайно попавшим в Мцхета лицом, а постоянно там работавшим...».

Существование в IV в. н. э. должности главного живописца и зодчего в столице Грузии, естественно, является показателем высокого развития художественной и архитектурной культуры страны.

С. Каухчишвили. Новая греческая надпись из Мцхета — Самтавро: Сообщения Акад. Наук СССР, т. IV, № 6, 1943, стр. 578 — 584 (на грузинск. яз. с русским резюме).

Автандил Шулавери. Грузинский архитектор XVIII столетия, построивший т. н. церковь Бараконской Божьей матери около села Цеси, в исторической провинции Рача (ущелье р. Риони, Амбролаурский район). Имя зодчего сохранилось в строительной надписи, датированной 1753 годом. Он происходил из Восточной Грузии (Шулавери — местечко, находящееся южнее Тбилиси). То, что он был приглашен строить большой храм в далекую горную провинцию, свидетельствует о том, что в свое время он пользовался известностью. Созданный Автандилом, по заказу рачинского эристава Ростомы, купольный храм — последний значительный памятник древнегрузинской культовой архитектуры. По типу церковь следует установившемуся в XII — XIII вв. образцу. Мастер обильно украшает стены резьбой, он воскрешает многие элементы фасадных композиций, созданные в эпоху зрелого средневековья и давно уже позабытые (напр. ниши на восточном фасаде), нагромождает эти элементы, не связывая их органически между собой.

Творчество Автандила — типичный продукт эпохи, когда многовековая культовая архитектура Грузии, теряя под собой почву, уже начинала изживать себя, приближаясь к своему естественному концу.

Г. Бочоридзе. Исторические памятники Рачи: Вестник Музея Грузии, VI. Тифл., 1933, стр. 248 (на грузинском яз.).

Амона — Строитель церкви Хандзта. Жил в первой половине X в. Упоминается в Житии Григория Хандзтийского Георгия Мерчуле, замечательном произведении древнегрузинской литературы (X в.). Под его руководством построили вторую церковь в Хандзте, начатую при правителе южно-грузинского княжества Тао-Кларджети Ашоте Кухи (896 — 918) и законченную при его племяннике Гургене эриставе эриставов (918 — 941).

Какова была построенная «мудрым строителем Амона» церковь? Ответ зависит от того, — какую церковь признаем мы Хандзтийской. Хандзта — один из важнейших монастырских центров Южной Грузии — в позднефеодальную эпоху опустела. Было забыто даже старое название местности и местоположение древней Хандзты пришлось устанавливать сначала. До последнего времени, согласно Н. Я. Марру, Хандзтой считалась сравнительно небольшая базилика, построенная на уступе высокой отвесной скалы, к северу от сел. Порта, в ущельи р. Карчхали. Но П. И. Ингорква высказал предположение, что Хандзта — это нынешняя Порта, которую Н. Я. Марр отождествлял с древним Шатберди. Церковь в Порте гораздо более значительный памятник, чем базилика, признававшаяся Н. Я. Марром Хандзтой. По плану (прямоугольник, включающий алтарную апсиду; высокое среднее крестообразное пространство и более низкие угловые части; два свободностоящих подкупольных устоя и еще одна пара столбов в западном рукаве), внешним массам, пропорциям, храм в Порте стоит на переходной ступени между архитектурой ранне-феодального времени и XI — XIII вв. Характерны декоративные элементы фасадного убранства: декоративные арки и ломаный карниз барабана купола, оконные навешия и т. д. Резьбы, плетения тут еще нет. Если Амона действительно является строителем этого храма, что вполне вероятно, то его следует признать художественно одаренным, передовым для своего времени, зодчим.

1. Н. Марр. Дневник поездки в Шавшню и Кларджию. СПб., 1911, стр. 124 — 131.

2. П. Ингороква. Георгий Мерчуле. Тб., 1954, стр. 311—314. 318—322 (на грузин. яз.).

Арабай—Грузинский зодчий XI столетия, построивший церковь в сел. Саване, в Западной Грузии, в Сачхерском районе (ущелье р. Квирила). Его имя упоминается в одной из строительных надписей церкви, в тимпане западного входа. Храм, датированный 1046 годом, был выстроен архитектором по заказу местного феодала—эристава эриставов Георгия, сына Гулзвиада. Здание—зального типа, состоит из одного нефа и большого притвора с южной стороны. Несмотря на свои небольшие размеры, церковь Саване—один из лучших памятников грузинского зодчества эпохи развитого феодализма. Богатая резьба, украшающая порталы, окна и карнизы, стоит на высоком уровне технического мастерства, разнообразна по мотивам и глубоко продумана в смысле подбора узоров и их связи с архитектурой. Композиции фасадов (особенно восточного и западного) и пропорции всего здания—легкие и гармоничные—также показывают, что архитектор был художественно одаренным и вполне зрелым мастером. Других сведений об Арабай не сохранилось.

В. Беридзе. Саванс, памятник грузинской архитектуры XI века: *Ans Geologica*, 1, 1942, стр. 91 (на грузинск. яз. с французским резюме).

Арсен мастер—Манглисский епископ, живший во второй половине XVII в. Упомянут в надписи на камне в кладке ограды Манглисского храма: «Боже, помилуй сторителя сего (= сей ограды?) манглисского епископа Арсена мастера, февраля 3, в хороникон 355». По мнению Е. Такайшвили, Арсен является строителем ворот ограды.

Е. Такайшвили. Археолог. экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913, стр. 140.

Арсукисдзе—замечательный грузинский зодчий первой половины XI века, создатель величайшего кафедрала средневековой Грузии—храма Свети-Цховели («Животворящий столп») в древней грузинской столице—Мцхета. Биографических данных о нем не сохранилось, имеются лишь некоторые сведения о времени и обстоятельствах построения им Мцхетского кафедрала. Умер Арсукидзе, повидимому, в 1029 году. Его имя упоминается в двух надписях: на восточном фасаде храма: «Возвеличь, Боже... картлийского католикоса Мелхиседека. Построена сия святая церковь рукой убогого раба его Арсукидзе. Упокой, боже, его душу», и на северном, у рельефа, изображающего руку с угольником: «Рука раба Арсукидзе, помилуйте

[его]» (этот рельеф послужил поводом для создания популярной легенды, по которой мастеру Свети-Цховели, превосшедшему своего учителя, отрубили руку). Храм Свети-Цховели был воздвигнут Арсукидзе в 1010—1029 гг. Возможно, Арсукидзе и были использованы фрагменты старой церкви (V—VI вв.), но по существу, созданный им храм является совершенно самостоятельным произведением. Как в решении плана (удлинённый прямоугольник с четырьмя подкупольными столбами), так и в решении объёмов фасадной композиции (мощные рукава креста, выходящие в пространстве, высокий барабан купола на перекрестии, система декоративных арок на фасадах и т. д.) Арсукидзе органически связан с предыдущим развитием церковного зодчества Грузии; но мастерски используя выработанные раньше архитектурные и декоративные формы в здании колоссального масштаба, проявив при этом полную художественную зрелость, Арсукидзе создал произведение, имеющее в истории грузинской архитектуры этапное значение. Свети-Цховели, вместе с Кутаисским, Алавердским и Самтависским кафедрами — является основным памятником, окончательно утверждающими стиль эпохи развитого феодализма. В настоящее время, при рассмотрении Свети-Цховели, следует помнить, что он пострадал от времени и несколько раз подвергался починке и восстановлению.

Надо полагать, что Арсукидзе является также автором парадного входа в ограду храма, стоящего в развалинах к западу от кафедрала.

1. Н. Бердзенишвили. Мцхетский документ XI века: Вестник Музея Грузии, VI. Тифл., 1931.

2. Л. Мухелишвили. Древнейшие надписи Мцхетского храма Свети-Цховели и их отношение к документу католика Мелхиседека: *AgS Georgia*, 1, 1942, стр. 136—137 (обе работы на грузинск. яз.).

Ахверда — Строитель колокольни Марткопского монастыря близ Тбилиси (1699 г.).

Баврели — строитель церкви в сел. Пóка (Джавахетч, Богдановский р.), живший в XI в. Судя по имени, сам тоже происходил из Джавахети, из сел. Бавра. По данным надписи, в которой он упоминается в качестве мастера Картлийского католика (пагнарха) Окропира, его постройка датируется временем между 1031 и 1053 гг. Церковь, построенная Баврели — однефная, с характерными для XI в. богатыми, блестяще выполненными, резными орнаментами — лучший памятник Джава-

хети после Кумурдо. Мастер, несомненно, стоял на уровне передовых достижений архитектуры своего времени.

Н. Бердзенишвили. Мцхетский документ XI в.: Вестник Музея Грузии, VI. Тифл., 1931, стр. 258 (на грузинск. яз.).

Беркашвили — Грузинские мастера XIX в. из сел. Курсеби, Кутанского района. Ими построены церкви во многих селениях Зап. Грузии в последних десятилетиях XIX и в начале XX в.. Известны имена мастеров Левана, Мосе, Исидора, Иосифа и Калистрата. По надписям устанавливается, что ими построены: церкви в сел. Бахви (1867 г., Леван и Мосе Беркашвили), Годогани (1873 г., Исидор Беркашвили), Нагареви (1883 г., Иосиф Беркашвили), Кока (1905 г., Иосиф и Калистрат Беркашвили); им же приписывается церковь в Чаластави (1876 г.). Эти церкви (кроме Бахвской) одностолпные, зального типа, облицованы тесаным камнем. Во всех постройках обращает на себя внимание высокое профессиональное мастерство обработки и кладки камня, а также стремление использовать традиционные формы национального культового зодчества, проявляющееся несмотря на явный и неизбежный отпечаток архитектуры XIX в. Постройки Беркашвили в этом отношении выделяются среди других многочисленных построек второй половины XIX в. — периода вырождения национальных архитектурных традиций.

М. Келенджеридзе. Гавриил, епископ имеретинский, т. I. Кутанси, 1913, стр. 5 (на грузинск. яз.).

Гавриил (Габриэл) дьякон — мастер, имя которого упоминается в одной из надписей храма X в. в Долискана (Южная Грузия). У южного окна — рельефное изображение архангелов Михаила и Гавриила, а рядом с фигурой последнего, в медальоне — рельефный бюст мужчины с надписью древнегрузинским письмом асомтаврули: «Сделано рукой Гавриила (Габриела) дьякона». П. Ингороква считает Гавриила создателем всего храма, что вполне возможно, хотя можно также предположить, что он исполнял лишь рельефы. Фигуры довольно выпуклы, но пока еще лишены подлинной пластичности, скульптурной моделировки, т. е. черт, появляющихся в грузинской скульптуре с начала XI в.

Храм Долискана — значительный памятник грузинской архитектуры т. н. «переходного периода». План представляет собой прямоугольник; внутри выделено среднее крестообразное пространство. Снаружи стены облицованы ровными рядами относительно грубо обработанного камня, барабан же купола — тща-

тельно отесанными квадрами. Широкий барабан украшен декоративными арками, а окна фасадов — незначительно выступающими навершиями. Поле южного навершия покрыто резьбой. Оконные арки сложены из чередующихся темных и светлых клиньев. Т. о., уже налицо стремление к декоративной разработке фасадов, но украшения пока еще сдержанны, они использованы лишь в качестве отдельных акцентов, выделяющих те или иные части здания.

1. Н. Я. Марр. Дневник поездки в Шаешию и Кларджию. СПб., 1911, стр. 184, рис. 61.

2. П. Ингорокв а. Георгий Мерчуле. Тб., 1954, стр. 358 — 360 (на грузинск. яз.).

Гарбанели — строитель первой церкви в Зарзме (историч. провинция Самцхе, ныне — Адигенский р.), упоминаемый в Житии Серапиона Зарзмского. Был современником самого Серапиона, основателя Зарзмского монастыря (по мнению К. Кекелидзе, И. Джавахишвили и Е. Такаишвили, монах Серапион жил в IX в., но есть основания передвинуть время его жизни назад, вглубь веков. П. Ингорокв а считает его деятелем VI—VII вв.). По Житию, при постройке первой церкви, «были зодчими и руководителями дела Гарбанели и два брата», жившие неподалеку от Зарзмы и постригшиеся в монахи после того, как Серапион явил им чудеса. Гарбанели встретил Серапиона, когда последний, в сопровождении нескольких монахов, искал место для основания монастыря в ущельи реки Дзиндзе. Он помог уставшим и оборванным монахам, а затем и присоединился к ним, став учеником Серапиона. Церковь строили три года, причем по совету местного феодала Георгия Чорчанели, в качестве строительного материала для наиболее ответственных частей здания использовали камни из заброшенной церкви сел. Умца. Постройка Гарбанели (повидимому, однефная, или базилика) не сохранилась.

1. Ранне-феодалная грузинская литература. Под ред. и с исследованием проф. К. Кекелидзе. Тб., 1935, 161—163, 167 (на грузинск. яз.).

2. П. Ингорокв а. Георгий Мерчуле. Тб., 1954, стр. 328 (на грузинск. яз.).

3. В. Беридзе. Архитектура Самцхе, XIII—XVI вв. Тб., 1956, стр. 119 (на грузинск. яз. с русским и немецким резюме).

Георгий — Мастер, построивший в 1811 г. башню в сел. Вашловани (в Тотри-цкарройском р., в 35 км. от Тбилиси) для местных феодалов — князей Орбелиани (надпись на фасаде,

с южной стороны). Башня круглая, построена из рваного камня и кирпича. Сохранилось три этажа. В каждом из них — по одной комнате. Основное помещение — на II этаже: это восьмигранный, перекрытый куполом, зал, с балконом, снабженный каминном, окнами и бойницами. По своему общему виду и разработке деталей, зал очень близок к жилым помещениям в грузинских башнях XVII—XVIII вв. Зал III этажа тоже имел балкон. Лестница — в толще стены. Снаружи мастером особо разработана южная сторона, обращенная к селению: в центре — выступ с двумя глубокими арками, расположенными в два яруса: в нижней — вход в башню, в верхней — выход на балкон II этажа, а над ним — родовый герб Орбелиани и надпись. Выступ выложен из кирпича, в верхней его части — узорчатая кладка. Он завершался деревянным балконом III этажа. Необычную для башен декоративную разработку фасада можно объяснить тем, что башня имела специфическое назначение: в надписи она названа «салхино», т. е. предназначенной для веселья, времяпрепровождения (это не мешало строителям снабдить ее бойницами).

Как общий замысел, так и детали Вашлованской башни показывают, что мастер Георгий был воспитан на традициях поздне-феодалной грузинской архитектуры (он использует отдельные архитектурные и декоративные мотивы, распространенные в XVI—XVIII вв.). Георгий был опытным профессионалом: об этом свидетельствуют высокий уровень технического выполнения, а также то, что в разработке интерьеров и фасада чувствуется определенно поставленная художественная задача.

Георгий поп — Мастер XI в. (?), упоминаемый в надписи церкви сел. Имера на Цалке. Построенная им церковь не сохранилась. Надпись и другие фрагменты включены в стену новой церкви XIX в.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913, стр. 12 — 13.

Герасим — Монах, руководивший вторичным построением в 1814 г. маленькой однонефной церкви в сел. Хамискури (Зап. Грузия, Хобский р.). Церковь незначительна.

Гогича, Наскида, Иованэ, Бежан и Наскида каменщики — строители церкви св. Георгия в сел. Гегути (близ Кутаиси). Церковь незначительная, по видимому, XVII или XVIII в.

С. Какабадзе. Эпиграфические материалы из Гегути: Санкторио кребули, III. Тифл., 1928, стр. 115 (на грузинск. яз.).

Григол—грузинский зодчий X века, строитель знаменитого храма в Ошки, в южной Грузии. В большой надписи над южным входом он называет себя начальником (руководителем) строителей. Храм был построен Григолом по повелению правителя провинции Тао — Баграта эристава эриставов и Давида магистра, в 50-х и в начале 60-х годов. Е. Такайшвили считает, что Григол был лишь руководителем строительства, но не автором-архитектором здания. Коленопреклоненный мастер, изображен на рельефе одного из столбов южной галереи храма, под композицией «Денсуса». По мнению того-же исследователя, Григол, возможно то же лицо, что и известный в Грузинской литературе Григол Ошкели, переводчик некоторых произведений Григория Богослова. Ошкский кафедрал — одна из крупнейших культовых построек средневековой Грузии — представляет собой трикоих с сильно вытянутым прямоугольным западным рукавом и дополнительными боковыми помещениями рядом с каждой из абсид. Общее построение масс, пропорции здания, система декоративного расчленения фасадов, уделение значительного места резным украшениям — позволяют считать Ошкский храм одним из первых значительных памятников эпохи второго расцвета древнегрузинской феодальной архитектуры. Историческое значение произведения мастера Григола велико: к нему непосредственно примыкает ряд крупных построек конца X и первой половины XI века.

Е. Такайшвили. Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии. Тб., 1952, стр. 57 — 71, 65 — 66.

Иванэ каменищик — Строитель церкви в сел. Сохта (Южная Осетия, Джавский р.), сохранившейся в развалинах. Церковь однефная, с обходом, от которого уцелели лишь великолепные капители и фрагменты пилястров. Особенно интересны рельефы церкви с изображением животных, всадников и др. В техническом отношении здание выполнено мастерски (стены снаружи были облицованы тщательно отесанным камнем). По характеру скульптур и по архитектурным формам, церковь Сохта можно отнести к X в.

Иванэ Морчайсдзе — Зодчий, основательно перестроивший в 1032 г. древний Ишханский кафедрал (в исторической грузинской провинции Тао, в Южной Грузии). Надпись у одного из южных окон гласит, что храм был восстановлен Ишханским архиепископом Антонием в царствование Баграта Куропалата (царь Грузии Баграт IV), рукой Иванэ Морчайсдзе, в грузинский хороникон 252 (= 1032 г.).

Первоначальный храм в Ишхани, построенный в VII в., представлял собой тетраконх с круглым обходом. Эта постройка продержалась недолго. В I половине IX в. епископ Ишханский Сабан заменил ее другим храмом — с удлиненным крестообразным планом, с куполом на четырех столбах. От древнего храма была сохранена лишь восточная часть, которая была включена в новый храм в качестве алтарной апсиды. Иванэ Морчайсдзе пришлось перестраивать кафедра́л вторично. Без обследования на месте трудно с точностью разграничить хронологические слои и выделить то, что было создано Морчайсдзе. Но, по всей вероятности, окончательный, художественно вполне завершённый, вид памятник получил именно при нем. По данным Е. Такайшвили, ему принадлежит, по крайней мере, почти весь теперешний декор фасадов храма.

В отношении богатства и художественных достоинств фасадных украшений Ишханский храм занимает одно из первых мест в Грузии. По общей системе разработки фасадов (декоративные арки, резные наличники и навершия окон, отдаленные орнаментальные акценты, распределение которых глубоко продумано) — Ишхани типичный памятник XI в. В декоре немало мотивов, выработанных, повидимому, именно в Южной Грузии и затем получивших широкое распространение по всей Грузии. Богатство и многообразие резьбы, виртуозное мастерство их выполнения, художественное единство всего декоративного убранства здания позволяет считать Иванэ Морчайсдзе одним из самых блестящих мастеров средневековой грузинской архитектуры.

Е. Такайшвили. Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии. Тб., 1952, стр. 23 — 29.

Илларнон Самтависели — грузинский зодчий XI столетия, сын некоего Вачо Канчаели. Был епископом Самтависским. С его именем связывается построение двух церквей — Самтависского кафедрала (Восточная Грузия, Каспский район) — одного из самых блестящих памятников грузинской феодальной архитектуры эпохи второго расцвета, и небольшой часовни в Ашуринани (в том-же районе). Самтависский кафедрал датирован 1030 годом; это — большой купольный храм о четырех подкупольных столбах. План его отличается от планов Свети-Цховели, Алавердского и Кутанского кафедралов, он значительно короче и компактнее. На восточном фасаде мастер Илларнон применил систему, получившую широкое распространение и просуществовавшую до XIII века: фасад расчленен пятью традиционными декоративными арками, из коих

вторая и четвертая обрамляют глубокие треугольные ниши. Но в средней арке, над большим центральным окном, мастер помещает громадный, словно подвешенный на арке, крест, а под окном — два симметрично расположенных орнаментированных ромба. Все эти элементы, неразрывно связанные между собой, до предела насыщают плоскость стены и создают композицию, полную бурного движения. Желая усилить декоративно-живописный эффект, мастер не довольствуется динамикой линий, а прибегает также к полихромии, с большой любовью подбирая камни различного оттенка. Все это, вместе с глубоко продуманными пропорциями здания, характеризует Иллариона Самтавнели, как утонченного мастера, достигающего значительного художественного эффекта чрезвычайной заостренностью и изысканностью композиции.

Самтависский храм дошел до наших дней в несколько измененном виде: утрачены древние притворы, а барабан купола и вся западная стена полностью восстановлены в XV в. после какой-то катастрофы.

Церковь в Ашурнани построена, как гласит надпись, рукой Иллариона, по повелению и на средства его отца, в 1032 году. В художественном отношении она интереса не представляет.

1. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, 3e livr., sixième rapport. Spb., 1851, стр. 121—122, 125—126. 2. Иордания. Хроника, т. I, Тифл., 1892, стр. 171 (на грузинск. яз.).

Кайхоро Бахсарашвили — Руководитель строительства большого храма в **Ананури** (по Военно-грузинской дороге, в Душетском р.), датированного надписью 1689 годом. Храм, выстроенный по повелению Арагвского эристава Бардзима, является одним из важнейших памятников поздне-феодалной грузинской архитектуры. В отличие от большинства поздних монументальных сооружений Вост. Грузии, строившихся из кирпича, он облицован тесаным камнем и очень богато украшен резьбой и скульптурными рельефами. Декор храма претенциозен, сух, свидетельствует об отсутствии чувства меры и строгого вкуса — черты, характерные и для многих других памятников эпохи. Техническое выполнение здания стоит на высоком уровне.

П. Закарая. Архитектурный ансамбль Ананури. Тб., 1956, стр. 11—13 (на грузинск. яз. с русским резюме).

Квсли — Зодчий, построивший во второй половине X в. церковь в сел. Шепяки (в Триалети; в настоящее время — в пределах искусственного водохранилища Храмгэс). Церковь однефная. Особенный интерес представляет богатый орнаментальный узор (на карнизах, окнах и вокруг входа). Имя мастера упомянуто в двух надписях — в одном из нижних рядов кладки на южном фасаде и на карнизе.

Квирик — Мастер, построивший в первой половине XI в. притвор церкви в сел. Земо-Крихи (историческая провинция Рача, ныне Амбролаурский р.). Богатые резные украшения притвора — один из лучших образцов грузинского архитектурного декора зрелого средневековья. По характеру исполнения, резьба Земо-Крихи близка к декору обхода Кацхского храма, некоторых частей храма Никорцминда, церковей Саване и Патара Они (все — первой половины XI в.).

Микел каменщик — Упомянут в строительной надписи церкви в сел. Ачи (Гурия, Махарадзевский р.), датируемой Е. Такайшвили временем до XVII в. Церковь небольшая, однефная, облицована тесаным камнем.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, III, 1907, стр. 15—16.

Микел поп-каменщик — Мастер первой половины XI в., построивший небольшую однефную церковь Божьей матери в сел. Диди Гомарети (Дманисский р.). Церковь строилась по заказу эристава эриставов Липарита, представителя одного из мощных феодальных родов средневековой Грузии — Багуаши. Можно предполагать, что Микел вообще был связан с родом Багуаши, проводившим в своих обширных владениях интенсивное строительство.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, IV, 1913, стр. 83.

Наскида — Мастер XVIII в., построивший купольную церковь в сел. Мцхета в Зап. Грузии, в историч. провинции Лечхуми (ныне Цагерский р.). На восточном фасаде, в наличнике окна, рельефное изображение правой руки и надпись шрифтом мхедрули: «Рука Наскида, каменщика из Картли». Церковь построена из камня с выровненной поверхностью. Вост. и зап. окна украшены, первое — розетками и растительными мотивами, второе — рельефами с изображением зверей, птиц и человеческими фигурами. Рельефы и орнаменты совершенно плоские, непластичные, ремесленные. Наскида, происходивший из Восточной Грузии, изобразил свою руку, несомненно, в подражание рельефу на фасаде Свети-Цховели в древней столице

Мцхета (построенная им церковь ведь находится в селении, носящем то же наименование).

1. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, 2e livr., neuvième rapp. SPb., 1850, стр. 33.

2. Е. Такайшвили. Археол. экспедиция в Лечхуми и Сванетию в 1910 г., Париж, 1937, стр. 43—44 (на грузинск. яз.).

Николоз Кипиани — Настоятель монастыря в сел. Вардзиа в Зап. Грузии (Орджоникидзеvский р.; не путать с знаменитым скальным монастырем в Аспиндзском р.). В 1777 г. восстановил колокольню Вардзийского монастыря.

Г. Цкитишвили. Надпись на колокольне монастыря в сел. Вардзиа в Имерети: Матер. по истории Грузии и Кавказа, вып. 31. Тб., 1954, стр. 5—9 (на грузинск. яз.).

Николоз Орбисдзе — Руководитель каменщиков построивший одну из часовен в комплексе Шоретского монастыря (в Аспиндзском р.): Упомянут в надписи. Строение незначительное, повидимому, XIV или XV в.

В. Беридзе. Архитектура Самцхе. XIII—XVI вв. Тб., 1955, стр. 214 (на грузинск. яз. с русским и немецким резюме).

Папуа Карумидзе — Руководитель строительства (саркари) однонефной дворовой церкви князя Гиви Амхлахвари в сел. Квемо Чала, Каспского района. В техническом отношении постройка выполнена относительно хорошо (в особенности облицовка из тесаных квадров), но в художественном отношении она незначительна, как и подавляющее большинство памятников XVIII в.

Папуа и Погоза — Мастера XVII в., построившие в 1683 г. дворовую церковь князя Папуна Бараташвили в комплексе его дворца, в сел. Тбиси (у реки Алгети, в Тетри-Цкаройском р.). На зап. фасаде — примитивный рельеф с изображением двух мужчин в молитвенной позе. Рядом с фигурами — молотки, угольник и т. д., а над ними пояснительные приписки: «Мастер Папуа», «Мастер Погоза». Жесткие, однообразные орнаменты облицованных тесаными квадратами фасадов — характерны для позднефеодалного времени.

Ир. Цицишвили. Зодчие древней Грузии: журн. Дроша, 1952, № 4, стр. 13 (на грузинск. яз.).

Парезасдзе — Грузинский зодчий конца XIII в., построивший большой храм (св. Саввы) Сафарского монастыря

близ г. Ахалцихе, в горах. Храм выстроен для постригшегося в монахи правителя провинции Самцхе Саргиса Джакели, по заказу его сына — Бека. Строительная надпись храма (над окном западного портика) гласит: «Закончено строительство сего храма полностью, начиная с основания, рукою Перезасдзе, бог да помилует его». Других сведений об архитекторе не сохранилось. Храм св. Саввы — купольное строение, по типу близкое к группе грузинских купольных храмов конца XII и начала XIII в.; но многие его черты — некоторая разгрузка фасадов от чрезвычайно насыщенного декора, разработка отдельных архитектурных деталей (напр., обрамления окон и дверей, глухие окна купола), некоторая сухость и вялость орнамента, сильно измельченные профили — уже характерны для позднего этапа грузинской архитектуры зрелого средневековья. Исполнение богатого декоративного убранства храма находится на высоком профессиональном уровне. Несомненный интерес представляет Сафарский храм также с чисто инженерно-технической точки зрения: он стоит на высокой скале, над крутым обрывом; для того, чтобы получить площадку достаточного размера, Перезасдзе пришлось возводить специальные подпорные стены, что и было исполнено с большим мастерством: несмотря на 6 с лишним столетий существования храма, в его стенах и перекрытиях не заметно каких-либо существенных деформаций.

Возможно, Перезасдзе строил также колокольню, которая стоит к западу от большого храма: это — одна из древнейших колоколен в Грузии.

1. Е. Такайшли. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, I. Тифл., 1905, стр. 87 — 88.

2. В. Беридзе. Архитектура Самцхе. XIII — XVI вв. Тб., 1956, стр. 51, табл. 11 (на грузинск. яз. с русским и немецким резюме).

Парсадан Сарайдари — Жил во второй половине XVIII в. при царе Ираклии II. Участвовал в восстановлении городских стен в 1796 г., после разорения Тбилиси Иранским шахом Ага-Магомет-ханом (см. ниже Стефан Сарайдари).

Саба Тусишвили — Ниноминдский митрополит, ведавший ниноминдской кафедрой с 1743 — 45 гг. до начала 80-х гг. XVIII в. Скончался между 1780 и 1784 гг. С его именем связаны восстановительные работы по кафедральному храму Ниноминды (построенному в VI в.) и построение ряда сооружений различного назначения в ограде храма. Сведения об этом строительстве имеются в пространном документе — завещании — составленном самим Саба и рассказывающем о

всех его деяниях и заботах о Ниноминде. Повидимому, вос-
становлением храма, в частности, рухнувшего купола, непосред-
ственно руководил сам Саба. Он принимал также активное
участие в постройке жилого дома в ограде храма в 1774 —
1777 гг. (по тексту завещания не видно, был ли приглашен по-
сторонний архитектор или мастер для построения дома). Этот
небольшой двухэтажный дом, с комнатами, расположенными ап-
сидой, с большими окнами со стороны главного фасада, с ар-
хитравным перекрытием проемов и плоским потолком, выде-
ляется среди жилых построек XVIII в. в Восточной Грузии, в
которых все еще чувствовалось некоторое влияние позднеран-
ских архитектурных форм (стрельчатые арки, своды со сталак-
титами и т. д.). Он во многом примыкает к древним традициям
грузинской жилой архитектуры, являясь, с другой стороны,
предшественником дальнейшего развития — уже в XIX в. Вви-
ду отсутствия сравнительного материала, в настоящее время
трудно определить место Ниноминдского жилого дома в архи-
тектуре XVIII в., выявить его архитектурные источники. Био-
графические данные о Саба скудны: мы не знаем, где он мог
выучиться строительному искусству, путешествовал ли за пре-
делами Грузии и т. д.

1. С. Барпавели. Документ Саввы Тусисшвили
«Андерзисебри Гуцани»: *Arg. Georgica*, 3. Тб., 1950,
стр. 211 — 236 (на груз. яз. с русским резюме).

2. Л. Рчеулишвили. Дворец Саввы Тусисшвили
в сел. Ниноминда: там же, стр. 237, 247, табл. 101 —
104 (на груз. яз. с русским резюме).

Сакоцари — Грузинский зодчий X века, построивший заме-
чательный храм в сел. Кумурдо, в Джавахети (Ахалкалак-
ский район). Имя архитектора упоминается в большой строи-
тельной надписи над южным входом: «... Епископ Иоанн поло-
жил основание сей церкви рукой ... грешного Сакоцари в царст-
вование Леона..., в хороникон 184 (964 г.), месяца мая, в день
субботний, в первый день луны». Храм в Кумурдо — один из
первых памятников эпохи второго расцвета феодальной грузин-
ской архитектуры, во многом еще связанный с последним эта-
пом т. н. переходного периода. По плану он представляет собой
своеобразное сочетание темы многоапсидной церкви, получившей
в Грузии распространение в X в., — с темой продолговатого
храма прямоугольного очертания, окончательно утвердившейся
с конца X века и вытеснившей все другие типы. Исключитель-
ное мастерство технического выполнения, прекрасные пропор-
ции, необычная тонкость и изящество ornamentации храма ста-

пят зодчего Сакоцари в ряд великих мастеров древнегрузинской архитектуры.

1. Е. Такайшвили. Христианские памятники: Матер. по археол. Кавказа, т. XII. М., 1909, стр. 37—38.
2. Н. П. Северов и Г. Н. Чубинашвили. Кумурдо и Никорцминда: серия: Памятники грузинской архитектуры, изд. Акад. Архитект. СССР. М., 1947, стр. 3.

Серапион Зарзмский — выдающийся грузинский церковный деятель, о времени жизни которого высказаны различные мнения. Во всяком случае, несомненно, что он жил в эпоху раннего средневековья (см. выше: Гарбанели). Основатель Зарзмского монастыря. Автор его Жития Василий Зарзмели сообщает, что он был весьма сведущ в строительном искусстве и рассказывает о его участии в каком-то строительстве в Описском монастыре.

1. Раннефеодалная грузинская литература. Под ред. и с исследованием проф. К. Кекелидзе. Тб., 1935, стр. 170.
2. П. Ингороква. Георгий Мерчуле. Тб., 1954, стр. 340 — 341 (обе работы на грузинск. яз.).

Стефан Сарайдари — строитель, живший при царе Ираклии II, во второй половине XVIII в. и в начале XIX («Сарайдари» — вошедший в употребление с XVII в. персидский термин, то же, что «зодчий»). Между 1788 и 1789 гг. руководил строительством Колагирской крепости (Болнисский р., прил. в 45 км. от Тбилиси). В отделе рукописей Гос. Музея Грузии хранятся чертежи крепости, которые были посланы производившему работы Стефану, вместе с пояснительной запиской (докум. Н 2746). Крепость, в основном, построена согласно этим чертежам, но с некоторыми изменениями.

В 1796 г., после разорения Тбилиси Иранским шахом Ага-Магомед-ханом, участвовал в восставлении городских стен (сохранился соответствующий приказ царя Ираклия от 18. II. 1796 г.). Участвовал также в строительстве дома царевича Давида в Тбилиси в 1801 г.

1. В. Беридзе. Черjeti грузинских архитекторов XVIII в.: Вестник Гос. Музея Грузии, т. XIV-B, 1947, стр. 227 — 228 (на грузинском яз., с русским резюме).
2. Грузинские древности, т. III, стр. 66 (на грузинск. яз.).

3. Материалы по экономической истории Грузии, т. I. Материалы подобрал и опубликовал Н. Бердзенишвили, т. I, стр. 181, 182 (на грузинск. яз).

Тодоса — Строитель Атенского храма (VII в.). По национальности армянин. Надпись армянскими заглавными буквами в нише южного фасада гласит: «Я, Тодоса, строитель этой святой церкви». Атенский храм — характерный образец типа церковных сооружений, сложившегося в Грузии в эпоху раннего средневековья и известного в литературе под названием «типа Джвари» (к этому же типу принадлежат Мертвильский кафедрал и церковь в старой Шуамте). По плану и формам Атенский храм очень близок к первому представителю типа — к Мухетскому Джвари, по существу являясь его повторением. Мастер не смог внести в свою постройку даже тех изменений, которые диктовались иным месторасположением Атени (напр., расположение входов, выделение того или другого фасада по степени их важности и т. д.). Бессистемное распределение фасадных рельефов также говорит о том, что Тодоса был скорее искусным и опытным ремесленником, чем самостоятельным художником-творцом.

Г. Чубинашвили. Памятники типа Джвари. Тб., 1948, стр. 115—116, табл. 662.

Федор (Теодоре) Таплайдзе — Зодчий, который в начале X в. построил церковь св. Георгия в сел. Эредви (в 7 кл. к сев. зап. от Сталинири). Его имя названо в строительной надписи на круглом столбе южного фасада, датированной 906 годом.

Церковь, построенная Федором — трехцерковная базилика, т. е. строение того типа, который сложился в эпоху раннего средневековья и не получил распространения нигде за пределами Грузии. Основная ее часть — главный неф (без купола), окруженный четырехсторонним обходом. Главный вход — с юга: тут в обходе двухарочный открытый пролет (весьма распространенный в грузинской архитектуре раннего средневековья мотив). Декоративное убранство фасадов — скупое, сдержанное; орнаменты сосредоточены вокруг окон и входов, мотивы — простые, резьба — плоская. Композиция здания, художественное решение внутреннего пространства, в частности, появление ряда новых черт при разработке старой архитектурной темы — характерны для переходной ступени, предшествовавшей второму расцвету грузинской феодальной архитектуры.

Построенная Феодором Таплайдзе церковь — единственный точно датированный памятник первой половины X в., что, естественно, особенно повышает его значение.

Р. Меписашвили. Архитектурный памятник 906 г. в Эредви: *Arg Georgia*, 4, 1955, стр. 101 — 138, табл. 34 — 46 (на грузинск. яз. с русским резюме).

Чичапорисдзе — Грузинский архитектор XIII столетия, построивший церковь в средневековом грузинском городе Гударехи (Восточная Грузия, Тетрицкаройский район). Строительная надпись храма гласит: «... Построена сия святая церковь рукой многогрешного Чичапорисдзе в моление и возвеличение... царицы Русудан...». Это все, что нам известно о зодчем. Гударехская церковь — однефное здание с богатым розным декором. Восточный фасад разработан по схеме, распространенной на грани XII и XIII столетий в купольной архитектуре Грузии: большой орнаментированный крест над окном — связанный с ним наличник окна — резные «ромбы» под окном. О своеобразном «воздействии» купольной архитектуры свидетельствует также мотив треугольных ниш, обычно отсутствующий в однефных церквах. Упоминание в надписи дочери царицы Тамары — Русудан — позволяет уточнить дату памятника: он построен Чичапорисдзе между 1222 и 1245 гг.

Е. Такайшвили. Археол. экскурсии, разыскания и заметки, II. Тифл., 1905, стр. 31 — 32.

Шалва — «Начальник (или «надсмотрщик») каменщиков» («галатозта зеда момге»), под руководством которого был восстановлен Русский храм при царе Грузии Александре I, во второй четверти XV в. Г. Н. Чубинашвили установил, что тогда были восстановлены вост. и зап. фасады, некоторые части других фасадов, зап. притвор, своды и арки внутри церкви и верхняя часть барабана купола. При восстановлении использовали древние фрагменты, но включали их в новую облицовку без всякой системы, хаотично. Как приемы использования древних фрагментов, так и заново исполненные части свидетельствуют об упадке искусства. Шалва был, повидимому, опытным ремесленником, но творческого дара он полностью был лишен.

Г. Чубинишвили. К истории Русского храма: Известия ИЯИМК Грузинск. филиала АН СССР, V — VI, 1940, стр. 462-466 (на грузинск. яз.).

Шуартквели — Упомянут в Житии Серапиона Зарэмского. Когда согласно завещанию Серапиона решили построить вторую церковь в Зарэме, настоятель Микел «пригласил славившегося своим искусством человека из страны гре-

ков, а в помощники ему дал каменщика (зодчего — «галатози») по имени Шуарткклели и оба они были руководителями и наставниками множества рабочих». Эта церковь не сохранилась до наших дней. Поскольку о времени жизни самого Серапиона высказываются различные мнения, трудно точно установить и время, когда жил Шуарткклели. Однако, несомненно, что он жил в ранне-феодальную эпоху (Микел, при котором построили вторую церковь Зарзмы, стал настоятелем после смерти Георгия, непосредственно наследовавшего Серапиону. См. выше — «Гарбанели» и «Серапион Зарэмский»).

Ранне феодальная грузинская литература. Под ред. и с исследованием проф. К. Кекелидзе. Тб., 1935, стр. 179 (на грузинск. яз.).

ძვლთა და ოსტატთა საძიებელი

ანანური—სარქარი ქაიხოსრო ბალსარაშვილი.

ატენი—თოდოსა.

აშურიანი—სამთავნელი ეპისკოპოსი ილარიონი, ძე. ვაჩე ყან-
ჩაელისა.

აჟი—მიქელ გალატოზი.

ბარაკონი—ავთანდილ შულავერელი.

ბახვი—ლევან და მოსე ბერეკაშვილები.

განძანი—ნიკოლასტენი.

გეგუთი (ეკლესია)—გოგიჩა, ნასყიდა, იოვანე, ბეჯან.

გოდოვანი—ისიდორე ბერეკაშვილი.

გუდარეხი—ქიქაფორისძე,

დიდი გომარეთი—მიქელ ხუცეს-გალატოზი.

დოლისყანა—გაბრიელ დიაკონი.

ერედვი—თეოდორე თაფლაისძე.

ვარძია (იმერეთში)—ნიკოლოზ ყიფიანი.

ვამლოვანი—ოსტატი გიორგი.

ზარზმა—გარბანელი, შუარტყლედი.

ზემო კრიხი—ჯირიკე.

ზემო ნიქოზი—მარკოზ და მახარობელწი მემარნიშვილები,
გიორგი გურიტიშვილი.

იმერა—გიორგი ხუცი.

იშხანი—ივანე მორჩაისძე.

კოკა—იოსებ და კალისტრატე ბერეკაშვილები.

კუმურდო—საკოცარი.

მანგლისი (გაღავენის ბქე) — მანგლელი ეპისკოპოსი არსენ
ოსტატი.

მარტყოფი—ახვერდა კალატოზი.

მცხეთა (ლენიხუმში)—ნასყიდა ქართლელი.

ნავარევი—იოსებ ბერეკაშვილი.

ნინოწმინდა—საბა ტუსისშვილი.

ოშკი—გრიგოლი.

რუისი—შალვა გალატოზთა ზედამომგე.

საფანე—ჰარაბაჲ.

სამთავისი—სამთავენელი ეპისკოპოსი ილარიონი, ღე ვაჩე ყან-
ჩაელისა.

საფარა—ფარეზასძე.

სვეტიცხოველი—არსუკისძე.

სოხთა—ივანე კალატოზი.

ტბისი—ოსტატები პაპუა და პოლოზა.

ფოკა—ბავრელი.

ქვემო ჭალა—სარქარი პაპუა ქარუმძე.

ქოლაგირი—სტეფანე სარაიდარი.

შეპიაკი—ქველი.

შორეთი—ნიკოლოზ ორბისძე.

ქალასთავი—ბერეკაშვილები.

ხამიკსური—გერასიმე მღვდელ-მონაზონი.

ხანძთა—ამონა.

სარჩევი

შესავალი .	5
ძველი ქართველი ხერობმოძღვრები	19
Зодчие древней Грузии	57
ძეგლთა და ოსტატთა საძიებელი .	77
Указатель памятников и мастеров .	79

რედაქტორი ლ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი
მხატვარი დ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი
ტექნიკური თ. მ ა მ ფ თ რ ი ა
კორექტორი ლ. ლ მ თ ა თ ი ძ ე

გადაეცა წარმოებას 11.6.56, ხელმოწერილია დასაბუქდად 4.10.56 წ.
ანაწყოების ზომა 6×9¹/₂, ქალაქის ზომა 60×92, სასტამბო ფორ-
მათა რაოდენობა 5,25.

შეკვეთის № 1062. უე 05814. ტირაჟი 3000.
ფასი 5 მან. 80 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
აკ. წერეთლის ქ. № 3/5

Типография издательства Академии наук Грузинской ССР
ул. А. Церетели № 3/5